

Раҳмон Қўчқор

МЕН БИЛАН
МУНОЗАРА
ҚИЛСАНГИЗ...

ТОШКЕНТ "МАЪНАВИЯТ" 1998

Китобда ўзбек адабиётининг йирик вакили Абдулла Қаҳҳорнинг икки романи — «Сароб» ва «Қўшчинор чироқлари» асарларининг яратилиш тарихи, уларнинг ёзилиши ва қайта ишланишига сабаб бўлган омиллар кенг таҳлил этилади. Китобга жуда бой адабий, тарихий ва снёсий материаллар асос қилиб олинган, ўтказилаётган фикр-мулоҳазалар иложи борича далилланган.

Рисолани ўқир экансиз, ундан шўро даври адабий муҳити, ижодкор яшашга ва ёзишга маҳкум бўлган даврнинг нечоғли мураккаб, оғир бўлганидан, мана шу шароитда истеъдод қандай эврилишларга дучор этилганидан воқиф бўласиз. Энг муҳими — тадқиқотчи ҳукм чиқариш, муҳокама қилиш йўлидан эмас, балки ижодкор ва унинг асарларини тушуниш ва у билан мунозара қилиш йўлидан борганидир.

Ушбу рисола ҳам адабиётшунослар учун, ҳам кенг ўқувчи омма учун зарур ва фойдали манбадир.

Тақризчилар:

Филология фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
фан арбоби Умарали Норматов.

Филология фанлари номзоди
Дилмурод Қуронов.

4702620204—17
К М25(04)—98 7—98

© «Манавият», 1993

*Муҳтарам онам — Улмасхон ҳожи
Тўйчибой қизининг азиз хотирасига
бағишлайман.*

Муаллиф

МУҚАДДИМА

Ҳар бир миллат тарихий тадрижида шундай даврлар бўладики, уларни айни миллатнинг бир неча асрлик келажагини белгиловчи танлов дақиқалари деб атамоқ мумкин. Чексиз вақт уммонида арзимас заррадек туюлса-да, бу дақиқалар қиммати бир эмас, бир неча авлод ҳаётида реаллашади, уларнинг қисматига айланади. Ҳамма гап шу паллада хилланган қадриятларга, белгиланажак йўлнинг тўғри ёхуд истиқболи берк эканига, йўл танлаш вазифаси чекига тушган миллат вакилларининг нечоғли узоқни кўра олиши ва масъулиятига боғлиқ. Туркистон халқларининг яқин ўтмишидаги танлов кунлари сифатида Абдулла Қодирининг «Ўтган кунлар» романида тасвирланган чор истилоси арафасидаги «кейинги хон замонлари»ни ва бу босқиндан қутулиш-қутулмаслик масаласини қўйган 1917—1924 йил ҳодисаларини кўрсатиш мумкин. Ҳар икки вазиятда ўлкадаги халқлар ва уларнинг бошида турганлар танлаган ечимлар оқибати инқилобдан аввалги ва кейинги 74 йиллик ҳаётимизда бор кўлами билан намоён бўлди.

Назаримда, 1991 йилда эълон этилган Республика мустақиллиги бизнинг миллатимиз учун яна бир мартаба шундай имкониятни — ўзининг бундан кейинги тақдирини ўзига мақбул тарзда белгилаб олиш имконини яратди. Келажак юз йилликлар мазмуни, қатор авлодлар тақдири айни шу кунларда ҳал бўлмоқда. Ҳозир Ч. Айтматов ибораси билан айтганда, «асрга татиғулик кунлар»ни бошдан кечираётган бўлсак, ажаб эмас. Иқтисодий ва маънавий ҳаётнинг бошқа кўп тармоқлари қатори адабиёт ва санъат билан боғлиқ руҳий жабҳада ҳам, ниҳоят, ҳақиқий қадриятларга талпиниш тобора кучаймоқда. Бу ҳаракатлар халқ келажагини шакллантиришда иқтисодий ва сиёсий ечимлардан кам рол ўйнамайди.

Шахнинг интеллектуал даражасини кўтаришда, оломоннинг халққа ўсиб чикувида адабиёт тарихи орқали тарбиялашнинг алоҳида таъсир йўллари бор. Айниқса, юртимиз тақдирида чуқур из қолдирган даврларни ўзига материал қилиб олган адабий асарларга янгитдан назар ташлаш, уларнинг ёзилишига сабаб бўлган субъектив ва объектив омилларни қайта таҳлил этиш ҳозиргача номаълум ҳақиқатларнинг очилишига гаров бўлади. Негаки, фикр эркинлиги бўғилган ўтган йиллар давомида бу асарлар хусусида кўпроқ бирёқлама, ҳоким мафкура мақсадларига мосланиб мулоҳаза юритилди, хулосалар чиқарилди. Натижада, омма ҳақиқатга ўхшаш, аслида бўлса ҳақиқатни емирувчи тасаввурларга ишониб, сиғиниб яшади, фикрлади. Бу мавҳум тасаввурлар халқнинг сезиларли қисмида ўз ўтмишини тўғри англаб етмаслик, у ҳақдаги юзак билимлар алдовидида яшаш кўникмасини пайдо қилди. Бора-бора бу кўникма ҳаёт ва фикрловнинг, ижод ва тушунувнинг ҳам мақбул мезонига айланиб кетди. Ҳолбуки, энди адабий асарнинг яратилиши ҳақидаги таҳлил ҳақиқий тарих анализига, ижодкор ва уни қуршаб олган муҳит тўғрисидаги мулоҳазаларга ҳам уланмоғи лозим.

Адабиётимизнинг йирик вакили, ўзбек профессионал прозасининг оёққа туришида тинимсиз меҳнат қилган ёзувчи Абдулла Қаҳҳор ижоди неча ўн йиллардан буён халқимизнинг онгу шуурини банд этиб келмоқда. Адибнинг бадий мукаммал ҳикоялари, қайтарилмас характерлар талқини жой олган қисса, роман ва пьесалари, афоризм даражасидаги теша тегмаган фикрлари ҳали узоқ йиллар кўп авлодлар учун мулоҳаза объекти бўлиб қолиши шубҳасиздир. Хусусан, А. Қаҳҳорнинг икки йирик асари — «Сароб» ва «Кўшчинор чироқлари» романларининг ижодий тарихи масаласи адабиётшунослигимизда нисбатан кам ўрганилган мавзу саналади. Ҳолбуки, бу икки роман атрофида яқин ўтмишда мурасасиз, жуда кенг доираларда баҳслар авж олган, бу баҳслар нафақат илмий-эстетик, балки сиёсий тусда ҳам бўлган. Чунки, А. Қаҳҳор романлари тақдири шуниси билан фарқланадиги, улар ўз матнида замонлар нафасини, шўро сиёсатининг турфа моҳиятини, эстетик қарашларнинг ўнлаб эврилишларини бевосита акс эттиради. Асарларнинг ижодий тарихини ўрганиш фақат уларда акс этган шахс ва жамият, мафкура ва инсон тақдири муаммоларинингина

эмас, балки ёзувчи ва жамият, сиёсат ва ижод, ёзувчи лабораторияси ва ижод психологияси масалаларини ҳам таҳлил этиш имкониятини беради. Охирги жиҳат, айниқса муҳимдир. Гап шундаки, ҳар икки роман ўз табиатига кўра фақат муаллифнинг бадий тафаккури ва ижодий принципларинигина эмас, ҳаётий ақидаларини, халқининг ўтмиши ва келажагига нисбатан эгаллаган маънавий позициясини ҳам ўзида мужассам этган. Бу асарлар тақдири билан қизиқиш А. Қаҳҳорнинг ижтимоий-сиёсий қарашларини шакллантирган муҳитни, унинг қаламига куч берган қадриятларни яқиндан ҳис қилишга имкон беради. Улар орқали бўлса, А. Қаҳҳор ижодий тақдирдан ташқари, ёзувчига тенгдош ва замондош ижодкорларнинг турлича хотима топган қисматлари хусусида ҳам, бу қисматлардаги аччиқ мантиқийлик ҳақида ҳам тўғри хулосаларга келиш мумкин бўлади.

Мулоҳазаларимизнинг пировард мақсади — «Сароб» ва «Қўшчинор чироқлари» романларининг ижодий тақдирини ўрганиш орқали XX аср адабиётимиз тарихидаги муҳим даврлар руҳиятига назар ташлаш. Абдулла Қаҳҳор феноменининг ички қонуниятларини очишга эришишдир. Бу жараёнда эрк ва адолат тансиқ бўлган муҳит истеъдодни қандай эврилишларга, адашиш ва фожиаларга дучор этиши мумкинлигини ҳам кузатишга тўғри келади.

БИРИНЧИ ФАСЛ

САРОБНИНГ ПАЙДО БУЛИШИ

Октябр тўнтаришидан сўнг собиқ шўролар мамлакатада бошланиб кетган биродаркушлик урушининг сабаб ва оқибатлари шу пайтга қадар хаслўшланиб, бирёқлама талқин этиб келинарни. Кейинчалик «умум-халқ инқилоби» дея қайта номланган бу давлат тўнтаришига, айниқса, ундан кейин ўтказила бошланган сиёсатга нима учун ўша халқнинг бу қадар оммавий қарши турганлиги муаммоси жавобсиз қолаверар эди. Бу ҳодисани фақат аксилинқилобий кучларнинг «ҳийла-найрангию», аҳолининг «сиёсий тушунчаси паст бўлган айрим табақаларининг қаршилиги» дея изоҳлаш, энди маълум бўляптики, тарихий гўлликкина экан. 1918—1921 йиллар оралиғида юз берган граждандар урушининг шафқатсиз алангасида ҳўлу қуруқ баробар ёнган, миллионлаб бегуноҳ одамларнинг қони тўкилган, инсон ҳуқуқлари чексиз-чегарасиз топталган, халқ турмушининг деярли барча жабҳаларида бузулиш, ишдан чиқиш содир бўлган. Бунинг натижаси ўла-роқ, жуда кенг ҳудудларда оммавий очарчилик, қирғин юз берган. Бу хусусда эълон этилган манбаларни яна такрорлаб ўтиришдан сақданиб, бизнинг юртимиз тақдири билан боғлиқ айрим маълумотларни келтириш билан чекланамиз.

Туркистон МИҚнинг нашри «Известия» газетасининг 1921 йил 2—20 декабр сонларида босилган А. Крутиковнинг «Туркистон» (иқтисодий очерк) номли мақо-ласида инқилобдан илгари ўлкага қўчиб келган рус деҳқонларига энг унумли ерлар хоҳлаган миқдорда бўлиб берилгани, мусулмон халқи ўз ерларидан улар-нинг қучи билан сиқиб чиқарилгани, арзон-гаров ишчи қучи сифатида фойдаланилгани, уқувсиз келгинди му-жиклар эса ўзлаштирилган унумли ерларни ҳам ишдан чиқаргани хусусида далилли гаплар айтилади-да, ўн-лаб маълумотлар қатори қўйидаги расмий ҳисоб-китоб ҳам берилади:

«Улканинг 48,6 фоиз фойдаланишга яроқли ҳудудида йиллар оша тубандаги миқдорда аҳоли яшаган ва яшамоқда:

1909 йилда	6.720.000	киши,
1915 йилда	6.950.000	киши,
1918 йилда	5.890.000	киши,
1920 йилда	5.677.000	киши».

Кўринадики, қандайдир уч-тўрт йил оралигида ўлкада 1.273.000 (бир миллиён икки юз етмиш уч минг!) нафар одам камайган. Улар қаёққадир четга чиқиб кетишмаган, чунки айни шу йилларда граждaнлар уруши муносабати билан бутун Туркистон ҳудуди қамал ҳолатида эди. Энг ишончли йўллар орқали уни ёриб, ташқи дунёга чиқмоқчи, аҳвол тўғрисида жаҳон афкор оммасига хабар бермоқчи бўлган Маҳмудхўжа Бехбудий ва унинг дўстлари тақдири нима бўлгани яхши маълум. Бунга қўшимча, туғилиш даражаси юқори бўлган ўлкада дунёга келган гўдаклар қурбонлар сонини янада озайтириб кўрсатаётганини ҳисобга олсак... Бу фожиаларни яқиндан ҳис қилмоқ учун ўша даврнинг қайсар ҳужжатларини, вақтли матбуотда босилган, йўлларда кўмилмай қолиб кетган юзлаб ўликларнинг суратларини кўриш керак. Ва шундан кейингина Чўлпон айни кунларни тасвирлаб:

Қип-қизил қон бўлиб
Кунлар ботади.
Ёмон ҳидга тўлиб
Тонглар отади...

деганида нақадар реалист, асл миллатпарвар бўлганини англаймиз. Худди шундан кейингина ёзувчи Борис Лавренев Туркистон фронтида ўз кўзи билан кўрган даҳшатларга чидамай, 1923 йили нега компартия сафидан чиққанининг моҳиятига етамиз...

К. Маркснинг «Биз ишчиларга шундай деймиз: Сиз фақат мавжуд муносабатларни ўзгартириш учунгина эмас, балки ўзингиз ҳам ўзгаришингиз ва сиёсий ҳукмронликка яроқли бўлишингиз учун 15, 20, 50 йиллаб граждaнлар урушини ва халқаро жангларни бошдан кечиришингиз керак» («Наш современник» журнали, 1990 йил, 11-сон, 146-бет) деган ўғитларини янги замон доҳийчаларидан бири ҳаётга мана бундай татбиқ қилди:

«Ишда айбланувчининг Шўро ҳукуматига қурол ёхуд сўз билан қарши чиққан-чиқмаганлиги тўғрисидаги

маълумотни излаб ўтирманг. Биринчи навбатда сиз ундан сўрашингиз керак — у қайси синфнинг вакили, келиб чиқиши қандай, маълумоти қанақа ва қасби нима? Мана шу саволларнинг ўзи қўлга олинган кимсанинг тақдирини ҳал этиш учун етарлидир». (М. Лацис. Газета «Красный террор». 1918 год, 1 ноября).

Афсуски, ақсарият қисми ибтидоий сиёсий ва маданий саводга ҳам эга бўлмаган, Ф. М. Достоевский «иб-лислар» деб номлаган бундай кишилар томонидан бир-бирига қарама-қарши қўйилган омма замонасининг ҳақиқий мутафаккирларининг огоҳлантиришларига эмас, юқоридагидек қутқуларга учди. Бундай кўрсатмалар, ўз-ўзидан, мамлакатдаги зиёлилар тақдирида ҳам из қолдирмаслиги мумкин эмас эди. Хусусан, кейинги пайтларда Сталин қатағонининг қурбони сифатидагина тақдим этилаётган Н. Бухариннинг ўзи бундай қатағоннинг илк кўринишларини мафкуравий томондан қўйи-дагича «асослаган» эди:

«Ўзининг «ижтимоий даражаси»га кўра гўё дунё-қараши кенг бўлиши талаб этиладиган бу «ақлий меҳнат» вакилларининг атрофда бўлаётган ҳодисаларни қандай қилиб кўрмаганликларини ва тушунмаганликларини, кўзи юмуқ кучукчалардек эшигини тарих аллақачонлар тамбалаб ташлаган ўтмиш томон чиқиш йўлини излаб у ёқдан бу ёққа ўзларини урганини тушуниш бўлғувси тарихчиларга психологик жиҳатдан хийла қийин бўлади.

Бизнинг зиёлиларимиз бу жиҳатдан «билимсиз, оми» дейдиганимиз қора халқдан ҳам қўполроқ эмпирик экани маълум бўлиб қолди. Улар бўлаётган ва сўзсиз бўладиган оламшумул тарихий ҳодисаларни кўриб, тушуниб ва англаб етгунларига қадар неча маргалаб пешоналарини ёриб олишига тўғри келмоқда...

Хўш, энди уларнинг ягона тўғри, амалий хулосага келиб, пролетариатга тенглашишлари яхши эмасмиқан?» (Н. Бухарин. «К Интеллигенции». «Известия» Турк. ЦИКа от 1919 года, 18 декабря.)

Шўровий инқилобнинг асосий мафкурачиларидан бўлмиш Н. Бухарин «кўзи юмуқ кучукчалар» деб номлаган «эски зиёлилар», албатта, бўлаётган воқеаларнинг чиндан ҳам «тарихий ҳалокат» эканини жуда яхши тушуниб етишган ва уларнинг илғор вакиллари бунга ўз муносабатини билдиришган ҳам. (М. Горькийнинг «Бемаврид мулоҳазалар», И. Буниннинг «Лаънатланган кунлар», В. Короленконинг «Луначарскийга мак-

тублар», рус файласуфларидан Н. Бердяев, Соловьев, Франк, С. Булгаков ва бошқаларнинг қатор асарлари, Чўлпон ва Фитратнинг шеърий ва публицистик чиқишлари, Бехбудий, Авлоний, Мунаввар Қори, Мустафо Чўқаев каби миллатпарварларнинг сиёсий ва маданий фаолияти.)

Маълумоти ва келиб чиқиши қандайлигиданоқ шубҳа объекти бўлган эски зиёлилардан фарқли ўлароқ, янги асрнинг бошларида туғилиб, фикрий шаклланиш даври 20—30 йилларга тўғри келган аксарият зиёлиларнинг қарашларига бу сиёсий ва мафкуравий муҳит ўз таъсирини ўтказмай қўймади, албатта. Уларнинг маънавий-эстетик қарашларида ҳам ҳоким идеологиянинг кучли изи қолган бўлиб, унинг инъикоси яратилажак асарлар руҳига ҳам у ёхуд бу шаклда кўчиб ўтди.

Хўш, биз бу нарсаларни нима мақсадда эслаймиз?

Яратилиш тарихи таҳлил қилинаётган ҳар бир конкрет асарга ёндашишда, аввало, унинг муаллифи ўсган муҳит, қадриятлари ва дидини шакллантирган объектив ва субъектив омиллар ҳисобда тутилса, чиқариладиган хулосалардаги ҳолислик таъминланган бўлади. Акс ҳолда, муаммони тарихий нуқтаи назардан ўрганиш тамойиллари бузилади, илмий мулоҳаза ўрнини юксиз эмоциялар эгаллайди, таҳлил ўрнига таҳқир, тушунув ўрнига айблов келади. Бундай ҳол, айниқса, истеъдодли ижодкорлар хусусидаги тортишувларда юз берса, қимматли илмий-эстетик сабоқларни эмас, зарарли нигилизмни туғдириши мумкин.

Бу — мулоҳазаларимиз давомида амал қилмоқчи бўлганимиз биринчи тамойил. Иккинчи, маънавий қадриятлар билан боғлиқ таҳлил принциплари ҳам бор. Истеъдод, агар у ҳеч бўлмаганда бир миллат тақдирига дахлдор бўлса, замоннинг эврилишлари, сиёсатнинг найранг ва шафқатсизликлари, ёлгоннинг барча даражадаги кўринишлари, ҳатто, жисмоний ўлим қаршида ҳам собитлиги, бутунлиги ва барқарорлиги билан сифатланади. Қимнинг аравасига тушилса, ўшанинг ашуласини айтавериш бошқа ҳар қандай руҳнинг яшаш муҳити бўлар, фақат чин истеъдоднинг эмас. У, керак бўлса, аравадаги ашулани ўзгартирувчи қудратни юрагига жойлаб туғилади. Шу сабаб, ҳар қанча аччиқ ва афсусланарли, ҳозирга қадар ўрнашиб қолган мақбул қарашларни ўзгартириб безовталиқ туғдириши мумкин бўлмасин, барибир **ҲАҚИҚАТ** ва яна **ҲАҚИҚАТ** ўртага ташланиши ва бундан ваҳимага тушмаслик лозим

бўлади. Чунки бир-икки авлоднинг фожиали алданиши ҳали миллатнинг қисмати бўлмай, балки бу алдовни вақтида сезув ва ундан тегишли хулосалар чиқарув келажак авлодлар, ижодкорлар баркамоллигига гаров бўлгуси.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романи, мана ярим асрдан ошдики, миллионлаб ўқувчиларнинг диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Ўзбек ва бошқа халқларнинг бир неча авлод ижодкорлари бу романни ўзлари учун маҳорат мактаби, деб билганлар. Улар асардаги чуқур психологик таҳлил намуналаридан, характер ва ҳолат яратиш усулларидан, сюжет ва композицион яхлитлик— бутунликка эришиш йўлларидан, айниқса, бадий тилнинг жозиб товланишларидан сабоқ олганлар ва олмоқдалар. Роман яратилган пайтидан бошлаб адабиётшуносликнинг, адабий танқиднинг жиддий текшириш объектларидан бирига айланган. Албатта, ҳар қандай асар ҳам кўламли эстетик изланишларга йўл очавермайди. Бадий асар теварагидаги фикрлар салмоғи аввало унинг ўз ботинидаги фикрий-эстетик қувватга боғлиқдир. «Сароб» хусусидаги фикрлар жанги ҳамон давом этаётган экан, бу бир нарсани — асар тўқимасига сингдирилган ғоянинг (унинг қанчалик тўғри ёхуд аксинча экани алоҳида масала!) ниҳоятда муҳимлиги, асарнинг аксарият қаҳрамонлари руҳиятида акс этган ёзувчи бадий тафаккурининг кучини исботлайди.

Аввало, романнинг марказий қаҳрамони Раҳимжон Саидий характери ўзининг психологик кўпқирралилиги, уюштирилган руҳий имкониятининг ниҳоятда рангбаранглиги, индивидуал сифатлари билан ўзбек адабиётида мутлақо янги образ саналади. Ёзувчи, шубҳасиз, истеъдодли, нозик ва ҳис қилувчи юрак эгаси бўлмиш, ёшлигиданоқ ўз-ўзини тушунишга тиришувчи инсоннинг қалб дунёсини, қийноқлари ва ҳалокатини изчиллик билан очиб боради. Саидий асарда қанчалик тез, «кутилмаганда» бошланса, шунчалик тез ўқувчида қизиқиш, ўзига хайрихоҳлик уйғотади. Хусусан, илк асарларининг эълон қилиниши билан унинг қалбида пайдо бўлган ўзига-да бўйсунмас ширин титроқдан нафақат Саидий, балки ўқувчи ҳам ҳаприқиб тушади. (Афсуски, кўпчилик адабиётшунослар Саидий юрагидаги бу покиза ва табиий ҳислардан ҳам «илоннинг боласи»ни излашадик, бу таҳлилдаги тенденциозликдан бошқа нарса эмас!) Худди шу каби Мунисхонга нисбатан туғилган ўтли муҳаббат, унинг шу қиз истаги

йўлида бутун тақдирини гаровга тикишга жўмардларча тайёрлиги... (Бу эпизодларда ҳам муаллиф томонидан онгли равишда ўз кучига ишонган истеъдодли йигит қиёфаси гавдалантирилса-да, айрим адабиётшунослар Саидийнинг Мунисга бўлган севгисини бошдан оқ карьера, қизнинг акаси ёрдамида шон-шухратга эришиш учун эди, дея бузиб талқин қиладилар.) Асар ва тақдири пировардида ҳам Саидийни бу ёруғ оламда тутиб турган ягона ҳаёт риштаси Муниснинг ёди, у ҳақдаги эзгу хотиралар бўлиб чиқади: «Мухторхон йўқ. Саидий билан Мунисхон орасидаги қалин девор йиқилади. Бу деворнинг йиқилиши қанча яхши бўлмасин, «тушунадирғон кишилар» қаторида ўзининг ҳам тирикчилигини хавф остида қолдиради. Шундай бўлса ҳам, Саидий бу дамда бу хавфни билишдан, тушунишдан ўзини олиб қочди. «Мунис мени яна бир мартаба Раҳимжон десин, ҳар қанча хавф бўлса кейин кўрарман», — деди...

Албатта, Саидий Мунисхонни олмайди. Муродхўжа домла билан Салимхон келиб олдида тиз чўкканида ҳам олмайди. Фақат у билан тез-тез кўришганда ўтмишдаги саодатли ҳамдамлик ва беғамлик кунларини хотирлайди-да, бу кунги сиқик турмушдан ўзини бир оз четда ҳис қилади.» (Абдулла Қаҳҳор. «Сароб». Ўзбекистон Давлат нашриёти, Тошкент—Самарқанд, 1937 йил, 357—358-бетлар. Бундан кейин романдан олинган парчаларга фақат саҳифа кўрсатилади — Р. Қ.)

Афсуски, бу ўринлар кейинги икки (1957 ва 1967 йилги) нашрдан тушириб қолдирилган. Ёзувчи илк «Сароб»да Саидийнинг руҳий ҳалокатини изчил ва кенг миқёсларда кузатади, қаҳрамонига қийноқ эркини беради, Саидийни ички, «оқ шарпа»га (У. Азимов) айланган Саидий қаршисида энди ёлғондан манфаат бўлмаган сарҳисобга толдиради. Худди шу ўринлар, аслида, «Сароб» романига «чуқур психологик асар» даражасини олиб берган эдиларки, қайта ёзиш уларни ҳам ярим-ёрти ҳолга келтирган ёки қўпол равишда бузган. (Қайта ёзилиш сабаблари тўғрисида кейинроқ батафсил тўхталамиз.) Қуйидаги ўринларни ҳозирги вариантлардан топа олмаймиз, масалан:

«Кепак! — деди у ўзига-ўзи, баланд товуш билан, — албатта мен тирик эмас. Йўқса унинг (опасининг — Р. Қ.) кунни кепак қиздириб босишга қолмас эди. Нима қилдим? Нега оламга келиб оқ-надомат билан ўтиб кетаётган шу ожизани шу кунгача даволатолмадим. У

ишга ярамайди, чунки оёғи шол. Менинг ҳам оёғим шолмиди? Ё Эҳсон айтгандай ақлимга щира тушганми?

...Сени ҳаётга боғлаган нима қолди? Сени уч кун ортиқроқ умр кўришга мажбур қилатурғон ҳамма завқларни бир-бир кўрдинг. Булардан ҳеч қайси сенинг учун янги бир нарса эмас. Ҳаммасидан тўйдинг... Дўстларинг, ўртоқларингдан кўнгил узолмайсанми? Булар сенинг бошингга мушкул иш тушса «оббо, айтмаганмидим?» деб гўё шундай бўлишини илгаридан билганликларини исбот қилиш учун эзмаланиб бошингни офритишдан бошқага ярамайдилар. Сен нимадан кўнгил узолмаётган бўлсанг, уни минг ва миллион мартаба кўргансан. Бунга иқрор бўл... Бошқа нима сени ҳаётга боғлайди? — Ҳеч нарса. Шундай бўлса қани, тур, нима қилиб ўлтирибсан?» (381—382-бетлар.)

Бундай ўринларни яна кўплаб эслаш мумкин, бироқ Саидий образи билан боғлиқ муаммоларга «Уч «Сароб» номли мақоламизда («Ёшлик» журнали, 1986 йил, 6-сон) батафсил тўхталганимиз учун, ҳозир уларни қайтариб ўтирмаймиз.

Муаллифнинг бошқа бир марказий образ — Мунисхонга ёндошиши ҳам, айрим адабиётшунослар талқин этишганидек, худди Саидийга ёндашувдек якранг эмас. Агар Саидий талқинида (биринчи нусхада!) ёзувчи имкони борича холисликни сақлаб тура олган бўлса, Мунисхон характерининг шакллантирилиши бундан фарқланади. Қизнинг асарда илк бор пайдо бўлиши биланоқ бошланган («Эй, ўл-а, шунақа-да, чиройли йигитни кўрсанг юрагинг тутдай тўкилади» — 8-бет.), ёзувчининг Мунисга нисбатан яширишга уринмаган — салбийроқ муносабати бутун асар давомида ўсиб боради. Қиз ҳаракатларидаги, гап-сўзларидаги, ўйларидаги оҳанг унинг Саидийга қараганда ёзувчи учун «қал бўлган» образ эканидан дарак беради. Масалан, Муниснинг оғзидан чиқадиган гап-сўзлар ёш, бокира қизнинг эмас, дунё кўрган жувонларнинг, бетаъсирроқ хотинларнинг муомала услубида берилади. Мунисхон, яқингинада танишгани Саидийга, хусусан, шундай мурожаат қилади:

«Сизнинг одатингиз ёмон — биров бир нарса сўраса ўзингизни билмасликка солмайсиз. Энди ундай қилманг. Имтиҳондан яхши ўтсангиз бўлди-да... Шу имтиҳонлардан ўтиб олгунча... бизники ҳам яхшию тинч эмас. Акамнинг ўртоқлари кўп келади. Қуриб кетгурлар бирам бевош-эй».

Ёки уйга биринчи маротаба келган Саидийни кутиб олаётган Мунис ҳолатига эътибор берайлик:

«— Ким? Раҳимжон!.. Вой... одамни мунча интизор қилдингиз?»

Мунисхон, эрга ёқишга кундоши билан рақобат қилган келинчакдай абжирлик билан Саидийнинг қўлидан пальтосини олиб қозиққа илди ва ўшандай ширинсўзлик билан ичкарига таклиф қилди». (29 ва 42-бетлар. Таъкид бизники.)

Мунисхоннинг кейинги тақдирини белгилашда ҳам (бузуклик қилиши, ёлғончилиги, бойликка қул бўлиши каби) ёзувчи шафқатсизроқ йўлдан боради. Бироқ бу мулоҳазалардан Мунисхон образи схематик, бирёқлама ёритилган образ экан-да, деган хулоса асло келиб чиқмайди. А. Қаҳҳор бу қизда шунчаки салбийликни эмас, ўша салбийликнинг илдизлари, ўсиши ва ҳалокатини кузатади. Бу кузатиш, қора рангнинг ҳам таркиби бор маъносидан бўлади. Ёзувчи шунга эришадикки, Мунисхоннинг ертўлага тушиб ўзини отиши, айниқса, қолдириб кетган бир парча хати билан бу қиз ҳам ҳаётдан, ёруғ дунёдан умидвор, оддийгина инсоний камолга зор вужуд бўлганини ўқувчи ёдига парчинлаб қўяди. Романнинг бетакрор саҳифалари — бир ёқда Саидийнинг, бошқа ёқда Муниснинг ўзларини мажбур қилиб «севимли ёр» образини яратишлари, бирининг бўлғувси эри, бошқасининг ҳеч орзу қилмаган рўдапо хотинидан фазилат ахтариб қийналиш эпизодлари Мунисхон образига ҳам янада жонлилик бахш этади, уни бойитади. Яна шуни ҳам айтиш керакки, Мунисхон типигаги, ҳатто унга яқин келадиган даражадаги қаҳрамон кейинчалик ҳам адабиётимизда яратилмади.

Ёзувчи ҳодисалар баёнидаги энг майда деталларгача ҳаётда юз берган воқеалардан (албатта, уларнинг қандай талқин этилгани алоҳида масала!) фойдаланади. Хусусан, «Ўтмишдан эртақлар»да ўз онаси 20-йил арафасида «Мандалак» деган пилла заводида ишлаганини эсласа, «Сароб» қаҳрамони — ноҳақ қамалиб кетаётган маҳалла комиссиясининг раиси Мавлонқулов орқасидан йиғлаб қолаётган хотинига пилла фабрикасига кириб тирикчилик ўтказиб туришликни тайинлайди. Кейинги нашрларга кирмай қолган темирчи ва унинг ўғли Саримсоқ тарихи ҳам ёзувчининг ўз болалигидан қолган хотиралар асосида вужудга келган. Ундан ташқари, Саидийнинг илк асарлари — «Оламнинг ёш чоғлари», «Ўтмишдан эртақлар», Кенжанинг колхоз ту-

зилишига бағишлаб ёзган достони — «Саримсоқнома»нинг номи ҳам ёзувчининг ўз ижодидан олинган ёхуд кейинчалик ундан фойдаланилгандир.

Буларнинг бари яратилган роман тўғрисидаги, ундаги айрим эпизод ва образлар билан боғлиқ қисқа мулоҳазалардир. Асарнинг бу ва бошқа гўзал жиҳатлари тўғрисида, айтганимиздек, ўнлаб китоблар, мақолалар ёзилган. Бироқ бу ҳаётий ва адабий компонентларнинг бирлашувига, уларнинг махсус бир ғоя атрофига йиғилувига ва шунчаки бир асарни эмас, ижтимоий-сиёсий пафоси 30-йиллар ҳаётида ниҳоятда муҳим аҳамият касб этган «Сароб» романини ҳосил қилувига нималар сабаб бўлган? Ёзувчи билган ҳамма ҳаётий ҳодисалар ҳам романда том маънодаги реалистик интерпретациясини топганми, романи ташкил этган барча ғоявий-бадиий унсурлар ҳам ҳаётий заминга эгами? Умуман, «Сароб» романининг ёзилишига қандай объектив ва субъектив омиллар туртки бўлган? Ёзувчи ўзининг унча салмоқли бўлмаган ҳаётий кузатишларидан (А. Қаҳҳор романи 25—27 ёшлигида ёзиб битирган!) ташқари яна қандай манбаларга суянган, ишониб асарига киритган. Миллатнинг тақдирига тўғридан-тўғри дахлдор масалалар марказига қўйилган «Сароб» романи қанчалик мустақил тарихий асосга эга?

Бу ва шунга ўхшаш қатор саволларга, афсуски, адабиётшунослик ҳалигача тайинли бир жавоб бермаган. Ҳозирга қадар ёзилган «Сароб»га оид мақолаларда романининг ёзилиш тарихи, муаллифнинг бу ишга жазм этишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган омиллар ҳақидаги бир-бирини такрорловчи тахминий мулоҳазалардан нарига ўтилмаган. Хусусан, ушбу масала кўтарилганда аксарият адабиётшунослар А. Қаҳҳорнинг «Бир хатга жавоб»идаги қуйидаги қисқа изоҳни келтиришади:

«30-йилларнинг бошларида тақдир мени буржуа миллатчиларига рўпара қилди, булар менинг нафрат ва ғазабимни қўзғатди, яъни мувозанатимни бузди. Мен ўзимда уйғонган бу туйғуни бошқаларда ҳам уйғотишга енгиб бўлмас хоҳиш сездим. Бунинг натижаси бўлиб «Сароб» романи вужудга келди». (А. Қаҳҳор. «Ёшлар билан суҳбат». «Ёш гвардия» нашриёти, Тошкент, 1968 йил, 78-бет)

Бу рўпара бўлиш қандай содир бўлгани ва унинг тафсилотлари тўғрисида ёзувчи бошқа ҳеч нима айт-

маган. — Кўпчилик адабиётшунослар учун шу воқеанинг ўзи роман яратилишига етарли замин сифатида қабул қилинган ва уларнинг кейинги мулоҳазалари ҳам ўшанга боғланиб туғилаверган. Бироқ А. Қаҳҳор 1965 йилда ёзган «Хаёт ҳодисасидан бадний тўқимага» сарлавҳали мақоласида яна бир қизиқ фактни айтади:

«Бошсиз одам» деган ҳикоям муносабати билан содир бўлган, сиртдан қараганда кулгили, моҳиятан жиддий бир ҳодиса сира эсимдан чиқмайди... Бу ҳикояни 1929 йилда ёзганман. У вақтда Қўқонда чиқадиган «Янги Фарғона» газетасида ишлар эдим... Ҳикоя «Ер юзи» журналида босилиб чиқди. Шундан кейин кўп ўтмай прокуратурадан чақирув қоғози олдим.

Прокурор мени совуқ қарши олди, ҳикояни ёзган мен эканлигимга ишонгач, бошимга таъна-дашном ёғдира кетди:

— Езувчилар ҳаммаси қўрқоқ бўлади! — деди...

Прокурорга гап уқтиролмадим.

Бу ҳодисадан ўз вақтида «Сароб» романида фойдаланган эдим. Эҳтимол, бу ҳодиса унчалик ҳам тасоҳифий эмасдир» (А. Қаҳҳор. «Асарлар». 5 жилдлик. 5-жилд. Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989 йил, 206—207-бетлар. Таъкидлар бизники.)

Мана шу моҳиятан жиддий ҳодиса, бизнингча, «Бир хатга жавоб»даги «буржуа миллатчиларига рўпара бўлиш» воқеасининг айнан ўзидир. Бундай хулосага келишимизнинг бир қанча асослари бор.

Юқорида айтганимиздек, октябр тўнтаришидан кейиноқ зиёлиларни «эски» ва «янги»га, «ўзимизники» ва «ёт»га бўлиш бошланган, натижада минглаб зиёлилар четга кетишга мажбур этилган бўлса-да, 20-йилларнинг охирига қадар бу сиёсат реакция кўламини олмаган, ижод аҳлининг эрки, фикрий мустақиллиги нисбатан тан олинар эди. 20-йилларнинг иккинчи ярми, айниқса, 30-йилларнинг дастлабки йилларидан бошлаб мафкура, ижод ва ижодкорга муносабат соҳасида ҳам худди йқтисодий соҳадагидек зўрлов, буйруқбозлик, марказлашган бошқарув кучайди. Янги тузум камчиликлари хусусидаги мулоҳазалар «тузумга душманлик» деб, маънавий қолоқлик ва жаҳолатга қарши фикрлар «пролетариатга туҳмат» деб эълон этилди. Худди шу йиллари чор колонизаторлари учун дастак бўлган «исломпарастлик», «туркпарастлик», «миллатчилик» каби атамалар ҳам қайта кучга кира бошлади, фикрловчи

кишиларга қарши зўр унум берадиган қуролга айланди. Ҳатто, ўша йиллари кўрилган, турли соҳага оид жиноий ишларнинг устидан чиқарилган аксарият ҳукмларда ҳам шу атамалар марказий ўринга қўйилди. 18 лар гуруҳи, Боту ва Рамз иши, қосимовчилик, бадриддиновчилик каби ўнлаб қирғин компаниялари, аслида, 37-йил учун дастлабки тайёргарликлар бўлиб, улар қайси соҳага оид бўлишмасин, ҳаммасига ўша ёрликлар ёпиштирилган.

Агар 1930 йилда Ўзбекистон ССЖ Олий Судининг раиси Саъдулла Қосимов билан боғлиқ қосимовчиликка қарши «машҳур» суд жараёни ўтказилган бўлса, орадан фоппа-роса икки йил ўтгач, Ўзбекистон ССЖ Олий Судининг Бош прокурори Шамсиддин Бадриддинов раҳбарлигидаги улкан гуруҳни «фош этувчи» яна бир процесс бўлиб ўтади. Биз уларга қуйироқда батафсил тўхталамиз. Ҳозир бўлса, бадриддиновчилик суд жараёнини муттасил ёритиб борган «Ўзбекистанская правда» газетасининг 1932 йил 11 май сонидан то 18 июн сонига қадар берилган хабарлар орасида бир неча марта тилга олинган фактни (унинг тўғри ёхуд уйдирмалиги бошқа масала!) айтиб ўтмоқчимиз. Судда «Янги Фарғона» газетасига алоқадор бир неча киши ҳам гувоҳлик берган. Уларнинг гапидан шундай хулоса чиқадики, бадриддиновчилар газета ишига ҳам доим халақит бериб келганлар, унинг таҳририятига ўзларининг одамларини жойлаганлар, халқ мухбирларига тазйиқ ўтказганлар, уларнинг долзарб мақолаларини босмай, пайсалга солганлар, ҳатто ҳаётларига ҳам зуғум қилганлар. Бу одамлар гувоҳлик бераётган паллада А. Қаҳҳор худди бадриддиновчиликка икки томчи сувдек ўхшаш бошқа бир процесснинг материалларини синчиклаб кўраётган, ёзилажак романга илк тайёргарликни бошлаб юборган эди. Ўз-ўзидан «Янги Фарғона» билан боғлиқ бу гаплар ҳам унинг назаридан четда қолмаган ва ўзи билан содир бўлган «прокурор чақириши» ҳодисаси унга «моҳиятан жиддий» ва «унчалик ҳам тасодифий эмас»дек қайта таъсир этган. Бунга қўшимча равишда ҳам қосимовчилик, ҳам бадриддиновчиликка тақалган энг машъум айбловлар «миллатчилик», «пантуркизм» ва «панисломизм» эди. Бу — «исбот қилиб берилган ҳақиқатлар» ёш муаллифга ўзи рўпара келган ҳодисани ҳам «буржуа миллатчиларига тўқнашиш» деб баҳолаш учун асос бўлган. Бунинг исботини қуйироқда яна кўп мартаба кўрамиз.

Ҳозир бўлса, муҳим бир мулоҳазани, тўғрироғи, ўз тазаррумизни холис айтиб кетишимиз керак. Гап шундаки, «Уч «Сароб» номли («Ешлик» журнали, 1986 йил, 6-сон) мақоламизда ўша пайтдаги бадий-тарихий тасаввурларимиз, билимимиз ва қўл остимиздаги манбалар характеридан келиб чиқиб, қатор тўғри хулосалар билан бирга энди таҳрир қилиниши шарт бўлган айрим мунозарали фикрларни ҳам билдирган эканмиз. Аввало, мақолада «Сароб» романининг ёзилиш сабаблари очилмай қолган, унинг фақат қайта ишланиш жараёнига эътибор берилган эди. Бунда ҳам роман танқидининг қўлами унинг ички моҳиятини кўзимиздан яширган, бизни бирёқлама ёндашув йўлидан олиб кетган, ҳар бир ўзгариш сабабини, натижада, нотўғри танқиддан излашга тушиб кетган эканмиз. Ҳолбуки, мантиқли бир савол бизни доимо сергаклантирмоғи керак эди: Агар ўзгаришлар сабабчиси фақат қатағон йилларининг танқиди бўлса, нега А. Қаҳҳор романи ўша йиллариёқ қайта ёзишга мажбур этилмади? Нима учун фақат 1957 йилда чиққан иккинчи нашрига ўзгаришлар киритди? Ахир бу пайтда қатағон хавфи деярли ўтган эди-ку?!

Биз бу ва бундан бошқа яна ўнлаб саволларни энди ўзимизга бериб кўрмоғимиз, уларга холис ва атрофлича жавоб изламоғимиз керак, акс ҳолда, чала ҳақиқатлар занжири бизни келажакдан бенасиб қилади.

Тарихий фактлар билан исботланиши лозим бўлган ҳақиқатни излаш эса кейинги мулоҳазаларимизнинг асосини ташкил этади.

* * *

Юқорида бадриддиновчилар суди ўтаётган пайтда А. Қаҳҳор шу типдаги бошқа материалларни жиддий ўрганаётган эди, дедик. Хўш, ўша материаллар нималар эди?

Кейинги изланишларимиз натижасида қўлимизга «Абдулла Қаҳҳор уй-музеи»да сақланаётган бир қанча адабиётлар келиб тушди. Булар — П. Алексеенковнинг «Қокандская автономия» китоби, қосимовчилик жараёнини ёритган «Удар по националистической контрреволюции» деган китоб ва давлат айбловчиси Р. Катаняннинг шу судда ўқиган айблов нутқи тўлиқ жамланган «Против Касимова, против касимовщины» ном

ли китоблардир. Шу нарса муҳимки, ҳар учала китобни ёзувчи диққат билан ўқиб-ўрганиб чиққан. Уқиш давомида матнларнинг ўзи учун муҳим санаган ўринларига қизил ва яшил сиёҳда, қизил, сафсар ва оддий қора қаламда чизиқлар чизган, белгилар қўйган ва қисқа мулоҳазаларини ёзиб борган. Китобларнинг охирига бўлса, ўқиб тугатилган саналарни ҳам битиб қўйган. (Биз уларни шунинг учун ҳам ўқиб тугатилган сана деяпмизки, китобнинг сўнгги саҳифаларига қўйилган белги-чизиқлар ҳам шу саналар ёзилган сиёҳ ёки қаламда амалга оширилган. Бироқ бу нарса, ўз-ўзидан, ёзувчининг кейин ҳам китобларга мурожаат этиши мумкинлигини инкор этмайди, албатта!) Хусусан, «Кокандская автономия» китобининг охириги бетига қизил қалам билан «Қаҳаров 28.11.31» деб, иккинчи ва учинчи китобга бўлса сиёҳда «Абдулла 18.IV.32» деб ёзиб қўйилган.

Хўш, бу суд жараёнларининг, Қўқон мухториятининг «Сароб» романига қандай алоқаси бор?

Қўқон мухторияти, унинг тарихий зарурияти, олдига қўйган мақсад ва вазифалари хусусида кейинги пайтларда адолатли фикрлар айтилмоқда, асл ҳужжатлар оммага маълум қилиняпти. Бу ўринда биргина «Фан ва турмуш» журналининг 1990 йил 7—11 сонларида эълон қилинган «Туркистон мухторияти: ҳақиқат ва уйдирма» туркум материалларини эслаш kiffoя. Абдулла Қаҳҳорга келсак, мухторият кунларида у большевикни «Болишбек» деб юрган, кейинроқ қизил аскар бўлиб «ҳар куни ёғлиқ-ёғлиқ овқат олиб келган» («Ўтмишдан эртактлар»), ҳозирча бўлса, камбағал бир темирчининг ўн яшар боласи эди. Қўқон мухторияти (аслида Туркистон мухторияти!) тўғрисидаги хатга ёзилган маълумотни у, қорлар ёғилиб, излар босилгандан кейин, 1931 йилда ёзилган П. Алексеенковнинг «Кокандская автономия» китобидан, шу руҳда ҳикоя этувчи бошқа манбалар, хусусан, Зиё Саиднинг 1927 йилда нашр этилган «Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар (1870—1927)» китобидан ўрганган ва улардаги талқинларни мутлақ ҳақиқат сифатида қабул қилган. Тилга олинган ҳар иккала манбада ҳам тенденциозлик, сиёсатга жўр овоз уфуриб турадики, ҳозир улар билан баҳс очиб ўтиришга имконият йўқ. Биз учун энг муҳими — А. Қаҳҳор уларни рост деб қабул қилгани ва... ўз романининг ғоявий асосини қуришда улардан

анчагина фойдалангани масаласидирки, бунинг оқибатини қўйдаги солиштирувлардан секин-аста билиб борамиз,

П. Алексеенковнинг китобидаги ушбу ўринлар остига А. Қаҳҳор қизил қалам билан чизиб қўйган (таржима муносабати билан турли шубҳалар туғилмаслиги учун ва матнларнинг бевосита қиёси бўлгани туфайли бу манбаларнинг аслини беришни маъқул топамиз):

«Национально-освободительное движение до февральского периода боролось:

1) с засильем российского торгово-промышленного капитала и за создание условий, благоприятствующих развитию национального капитала;

2) за изменение политических взаимоотношений между Туркестаном и Россией;

3) за ново-методную национальную школу и за повышение культурного уровня коренного населения Туркестана» (П. Алексеенков, «Кокандская автономия». Узгиз, Ташкент, 1931 г. стр. 3. Бу китоблардан қилинадиган кейинги кўчирмаларнинг фақат саҳифаси кўрсатилади — Р. Қ.)

Романдаги Салимхон ўтмиши билан боғлиқ тафсилотлар худди шу гапларнинг бошқачароқ шаклдаги баёни билан бошланади. Яъни, Салимхоннинг отаси ўзининг яқин дўсти, тараққийпарвар машҳур бой Хусайновнинг қистови билан уни Қозонга юборади. Хусайнов ўз навбатида Салимхонни ўзининг «ёш куёвига» қўшиб Уфага жўнатади. Давомини эса романдан ўқиймиз: «Бу одам (Хусайновнинг куёви — Р. Қ.) динда, мактабларда турли ислоҳотлар ўтказишни, подшо ҳукуматининг йиқилувини тилар, туркча сўзлаб доим: «Ҳар касинг ҳуррияти афкордан истифода этдиги замонда Россия мусулмонлари бу ҳурриятдан нечун маҳрум ўлсинлар?» дер эди. Салимхон... бир маротаба Туркистонга келиб кетганидан сўнг йигитнинг гапи маъқул, ўшандай талаблар ҳақли эканига ишонди ва шу фикрнинг бутун мусулмон шарқиға тарқалишини хоҳлаб қолди» (А. Қаҳҳор. «Сароб». 1937 йил, 73—74-бетлар.)

Бу ўринлар ҳар учала нашрда ҳам ўзгармаган ҳолда мавжуд. Бироқ китобчадаги ёзувчи остига чизган жойлар қўйдагича давом этади:

«В период февральской революции национальное движение расколосось на два течения... Октябрьская революция совершенно изменила сущность буржуазно-

национального движения в Туркестане. Из прогрессивного оно превратилось в контрреволюционное движение». (с.5.)

Асл нухада бор, кейинги икки нашрдан тушиб қолган Салимхон хусусидаги ҳикоя ҳам шу руҳда давом этади:

«Февраль инқилоби бўлди. Салимхон подшоликка қарши бўлган бу инқилобни руҳ билан қарши олди ва шу руҳ билан Туркистонга келди. Бироқ инқилоб у тилаган нарсани бермади, шунинг учун у бу инқилобдан норози бўлди, Иккинчи бир инқилоб — Октябрь эса унинг бутун тилақларини барбод қилатургон бўлди. (73—74-бетлар.)

Бу ва бундан кейин дуч келадиганимиз қатор тафсилотларни муаллиф маълум сабабларга кўра кейинги нашрлардан олиб ташлаганки, бу сабаблар моҳияти рисоламизнинг шу боби пировардида маълум бўлади. Ҳозир Алексеенков китобидаги остига чизилган ўринлар ва уларнинг романга кўчиб ўтиш жараёнини кузатишда давом этамиз:

«Все же гегемоном движения была национальная промышленная буржуазия. Национальная интеллигенция после Октябрьской революции пошла вместе с буржуазией и была ее агитпропом». (с.15.)

Езувчи бу гаплар остига чизибгина қолмай, китоб хошиясига «!» — муҳимлик белгисини ҳам қўйганки, улар романдаги учта қаҳрамон тақдирга дахлдор сифатга айлантирилади. Яъни, Салимхон, Муниҳон ва уларнинг отаси — улкан боғ саҳнида мамлакатнинг турли жойларидан келган заводчиларни қабул қилувчи катта саноатчи бой, буларнинг барчаси бир уянинг — Алексеенков қоралаган «миллий саноат буржуазиясининг» вакиллари дир. Миллий зиёлиларнинг «буржуазия кетидан кетганлиги» бўлса, бутун романнинг етакчи пафосини ташкил этади.

А. Қаҳҳор қўлидаги китобга белги қўйишни давом этади:

«Разбитая в Ташкенте в дни Октябрьской революции как национальная, так и русская буржуазия все еще намеревалась продолжать упорную борьбу... Рассчитывая в Фергане встретить наиболее сплоченную опору контрреволюции, председатель краевого мусульманского совета Мустафа Чокаев немедленно после того, как в Ташкенте установилась советская власть, бежал в Фергану...

Следом за Мустафой Чокаевым из Ташкента в Коканд перебрался краевой совет мусульман — «Шура-исламия», который стал центром, объединявшим вокруг себе все контрреволюционные силы не только Ферганы, но и всего Туркестана» (с. 19—20).

Ва бу маълумотлар роман матнига қўйидагича шаклда кўчади:

«Октябрь енгди. Февралнинг Тошкентаги тиргаги синди. «Туркистон мухторияти» деб кўтарилган байроқ қулади. Салимхон умидни бошқа шаҳарларга боғлади. У ерларда мухторият байроғини тикишга замин борлигига ишонар эди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлди. Улка Шўрои Исломиянинг раиси шундай бир заминни Фарғонадан излаб, байроғини хуржунга солиб Қўқонга борди. Унинг кетидан Шўрои Ислом ҳам кўчди» (74-бет).

Кўринадики, ёзувчи П. Алексеенков текстига «бадий бўёқ» беради — миллатчиларнинг байроғини хуржунга солиб жўнатади.

Рус муаллифи ёзишни, А. Қаҳҳор эса бу ёзилганларнинг ҳаммасини ўзи учун муҳим санаб остига чизишни давом эттиради:

«9—11 декабря (по нов. стилю) 1917 г. в Коканде, по инициативе краевого совета мусульман был созван IV чрезвычайный краевой мусульманский съезд» (с.20.)

Романдан ҳам келган жойимиздан ўқиймиз:

«Орадан бир ой ўтгандан кейин Шўрои Исломнинг ташаббуси билан чақирилган тўртинчи фавқулодда мусулмонлар қурултойида Салимхон Аббосхон билан танишди» (74-бет).

Шу ерда бир муддат танаффус қиламиз-да, «Кокандская автономия» китобчасининг орқа муқоваси ички қисмига ёзувчининг қора қалам билан ёзиб қўйган ушбу гапларига эътибор берамиз:

«Салимхан против в «Юго-восточный союз. стр. 23. дашнак—70»

Дашноқлар масаласи, дарҳақиқат, Алексеенков китобининг 70-саҳифасида тилга олинади, Қаҳҳор ҳам ундан кейинроқ фойдаланади, ўз-ўзидан биз ҳам бу кузатишга кечроқ тўхталамиз. Ҳозир ёзувчи белгилаб қўйган 23-саҳифани очамиз ва бунда яшил сиёҳда остига чизиш билан ажратилган ўринларни ўқиймиз:

«Противники вступления в «Юго-Восточный союз» указывали на другие обстоятельства, которые имели также чрезвычайно серьезное значение, главнейшим же

из этих доводов являлось указание на угрозу возможности возврата старых порядков русского империализма... Сторонниками вхождения в «Юго-Восточный союз» были наиболее правые элементы: представители духовенства и крупного торгового капитала. Противниками же вхождения в «Юго-Восточный союз» были представители национального промышленного капитала и вместе с ними все слои мелкой буржуазии» (с.23).

Ёзувчи бу гаплардан келиб чиқиб, шу китобнинг охирги бетига белгилаб қўйганидек, «Сароб»да:

«Салимхон Туркистоннинг «Шарқ-шимол иттифоқи»га кирувига қарши: «Бу Туркистонни яна Россия асоратига топшириш деган сўз» деди. Аббосхон эса Салимхоннинг Уфадаги фикрида бўлиб, шу иттифоққа кириш тарафдори эди. Иккига бўлинган қурултой вакиллари ҳам бу масалани Салимхон билан Аббосхон сингари ҳал қилолмай очик қолдирдилар. Эълон қилинган мухторият парча-парча бўлди. Унинг синиқлари қишлоқларга отилиб тушиб, талай вақтгача қишлоқларни тинчитмади. Қолганлари ковак-ковакларга кириб кетди». (74-бет.)

(Ёзувчи озгина эътиборсизликка йўл қўяди — «Юго-Восточный»ни «Шарқ-шимол» деб нотўғри таржима қилиб олади.)

Иттифоққа кириш-кирмаслик масаласи ҳам Алексеенков китобидан белгилаб олинган. Гарчи «Фан ва турмуш» (1990. 7—11-сонлар)даги мақоласида Марат Ҳасанов қурултой қатнашчилари пировардида бу иттифоққа (атаман Дутов таклиф этган) қўшилиш ҳақидаги тўхтама келганини ёзса-да, роман муаллифи учун у вақтда П. Алексеенков «тарихи» ягона ҳақиқат эди. Мухториятнинг таслим бўлуви ва у босмачиликни бошлаб юборгани ҳақида А. Қаҳҳор «парча-парча бўлиш» ва «синиқлари қишлоқларга отилиб тушиш» каби ўшатиш қилган бўлса, Алексеенков китобидаги ўшатиш ҳам чакки эмас:

«Так кончилась, начатая объединенной буржуазией, Кокандская автономия. Затея эта лопнула, как мыльный пузырь. Но прежде чем умереть, Кокандская автономия успела вызвать к жизни новую силу — басмаческие шайки Иргаша» (с.71).

Ўз-ўзидан бу гапларнинг ости ҳам чизилган...

«Кокандская автономия» китоби шаклидаги «тарихий ҳақиқат»га содиқликни ёзувчи шу даражада маҳкам тутадик, буни қаҳрамонларининг туриш-турмуши-

га сингдириб юборади. Салимхон ва Мунис отасининг «тарихий типиклиги» ҳақида гапирган эдик. Энди Алексеевков иттифоққа кириш тарафдорларини диндорлар ва катта савдогарлар эди, деган бўлса, романдаги иттифоқ тарафдори Аббосхон ҳам ўтмишда Саидий таълим олган диний-туркпараст мактабнинг етакчи домласи, ҳозир бўлса Ҳайдар Ҳожи орқали катта савдо операцияларини амалга ошираётган яширин пулдор бўлиб ранг олади...

Бу китобдан таъсирланиш натижаларини яна ўнлаб солиштиришлар орқали кўрсатиб бериш мумкин. Бизнингча, ҳозирга қадар келтирилган мисолларнинг ўзи ҳам муайян худосаларга келиш учун етарлидир. Бироқ, боя эслаганимиз — Масковдан сиёсий етукликка эришиб қайтган Эҳсоннинг яна кейинги нашрлардан олиб ташланган (ҳолбуки, танқид ижобий кучларни ўстиришни, жанговарлаштиришни талаб этган эди!) нутқининг асл манбаларини эслаб ўтмоғимиз лозим. Чунки, бундай ўринлар, аслида, романинг ижтимоий-сиёсий пафосининг шаклланишида асосий таъсир ролини ўйнаган.

Аввало, тарихий материал хусусида. Зиё Саид юқорида эслатилган «Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар (1870—1927)» китобида «Чаён» ва «Чўл чаён» номли журналлар хусусида маълумот бериб ёзди:

«Чаён». 1917 йил июль ойидан бошлаб, татар ва ўзбек миллий буржуазиясининг фикр тарқатувчиси бўлиб дунёга келди. Мудир ва муҳаррирлари: Халаф Тулаков ва Иброҳим Тоҳирий... Журналнинг шиори: «Яшасин, халқ жумҳурияти!», «Яшасин, миллий жумҳурият!», «Яшасин, Туркистон мухторияти!». Бу журналнинг очикдан-очик Октябрга ҳурматсизлик, большевикка душманлик қилишини... кўрган миллий ишлар комиссарлигининг буйруғи билан тўхтатилади. Бундан кейин «Чўл чаён» чиқа бошлайди. Бу журналнинг тепасида турган афандилар «бош силаб биқинга туртишга» ғоятда уста бўлганлар». (Зиё Саид. Танланган асарлар. Тошкент, 1974 й. 59—60-бетлар. Қитоб илк бор 1927 йилда чоп этилган.)

А. Қаҳҳор романга материал йиғиш давомида бу китобни ўқимаган бўлиши ҳақиқатдан йироқ. Қолаверса, худди шу йиллари ёзувчи газета редакцияларида ишлар, матбуот тарихи уни қизиқтирган бўлиши табиий. Ундан ташқари Зиё Саид ёзган нарсалар билан

А. Қаҳҳор ижод намуналарини яна бошқа жиҳатлар ҳам боғлайдики, бу ҳақда мавриди келганда тўхталамиз.

Агар Зиё Саид маълумотлари Эҳсон нутқининг бир қисмини ташкил этса, бошқа ўринлари учун яна ўша П. Алексеенков китобида ажратиб қўйилган (аввал қизил қалам, устидан яшил сиёҳда ёнига чизилган) ушбу ўринлар хизмат қилган:

«Хлопковые фирмы Потеляхова, Вадьяева, Юсуфа Давыдова и Кноппа — вот кто входил в состав правительства Кокандской автономии, вот кто фактически руководил этим контрреволюционным движением, вот чьи интересы фактически представляла Кокандская автономия» (с.26).

Энди бўлса ҳар икки «ҳаётий фактнинг» асарга кўчиб ўтишига аҳамият берайлик. Масковдан дам олишга келган Эҳсоннинг Саидий билан ўтказган суҳбатдаги, жумладан, қуйидаги ўринлар кейинги нашрлардан тушириб қолдирилган:

«...Биламан, Саидий, ўн саккизинчи йилда чиққан «Чаён» журнали томонидан келажак муаррихларга тақдим қилинган лавҳаларни мен ҳам кўрганман... Сиз бу журнални кўрган ва ўқиган бўлсангиз, унинг кимлар томонидан чиқорилгонлигини ва тарқатилгонлигини ҳам биласиз. О, булар турк миллати, баракотли Туркистоннинг «гамхўрлари»! «Дод миллат, қаердасан, вой динимиз поймол бўлди, ажнабийларни ҳайданглар... Туркистоннинг кумушдай сувларини хохолнинг чўчкалари булгаётир» дедилар. Муҳторият ҳам эълон қилишди. Шу журнал муқаддас деган Қўқон муҳториятида муваққат ҳукумат аъзолари ҳақиқатан азиз-авлиёлар эди: бири министр Потилахов, яна бири Вадиев (Вадьяев — Р.Қ.), тагин биттаси Давидов. Буларнинг ҳар қайсиси миллионер эди...» (147-б.)

Афсус билан таъкидлашга тўғри келадикки, каттагина ҳажми эгаллаган бу суҳбат юқоридаги манбаларни персонаж тилига кўчириб, асарнинг сиёсий оҳангини кучайтиришдан бошқага хизмат қилмайди.

«Сароб» романининг асл нусхасида аксарият салбий қаҳрамонлар суд-прокуратура ходимлари, савдогарлар, молиячилар ва шўро маданий ўчоқлари — мактаб-маориф, газета-журнал теварагида тўпланган кишилар сифатида тақдим этилади. Улар ягона мақсад — кўк байроқ остида бирлашажак улўф туркий давлат, ҳокимият хаёли билан ҳаракат қиладилар. Бу ҳаракатнинг

мукаммал уюштирилган, юқоридан қўйинга томон тобе-ликка асосланган (ёзувчи буни «занжирсимон» дейди!) бошқарув органлари бор. Ташкилотнинг нафақат Туркистонда, балки Татаристон ва Уфада, Афғонистон ва Москвада ҳам бўлинмалари, алоқа нуқталари мавжуд. Унинг иш кўлами бўлса ниҳоятда кенг — босмачиларга ҳар томонлама қувват бериш, лозим бўлса уларни бошқариш, мактаб ва маорифда аҳолининг, айниқса, ёш авлоднинг онгига миллатчилик, туркпарастлик ғояларини қўйиш, шўро иқтисодиётида қўпоровчилик ва ишбузуқиликлар уюштириш, аёллар озодлигига тўсқинлик, турли хил қотилликлар, қишлоқдаги ер ислоҳоти, кейинроқ эса коллективлаштиришга халақит бериш, совет матбуотини ва ёзувчилар уюшмасини қўлга олиб халқнинг руҳига эгалик қилиш ва ҳоказо. Бу кирдикорлар шу даражада кўп ва бир-бирига боғланганки, аввалига ўқувчи ҳам худди Саидийдек ҳайрон қолади. Бироқ ёзувчи тасвири давом эта бергач, ташкилот жиноятлари бирма-бир ҳикоя қилина боргач, яна худди Саидийдек қўйдаги ҳолатга тушади:

«У жуда кўп, ҳатто қабристонда кечалари кўрина тургон ўт билан чорвоқдаги қизилчанинг кўкариши сингари бир-биридан узоқ ҳодисалар асосида ҳам бир муносабат ва боғланиш бўлганини кўрди. Бундай боғланишлар шундай кутилмаган ердан чиқар эдики, агар биров Саидийга «тамакининг тутуни билан қуёшнинг тутилиши орасида ҳам бир муносабат бор» деса ҳам шубҳа қилмас эди». (Бу ўринлар 1937 йилги нашрнинг 246—247 саҳифаларида бўлиб, А. Қаҳҳор ошириб юборганини ўзи ҳам сезган бўлса керакки, кейинги нашрларга киритмаган. Ҳолбуки, бошқа бирор асарда бундай ўринлар зўр истеҳзо қудратини касб этуви шубҳасиздир!).

Бу гапларни ўқиган китобхон ҳам яна Саидийдек шундай хулосага келади. (Бу ўқувчининг эса 1937—38-йиллар оммаси эканини ҳам бир зум ёддан чиқармайлик!):

«Эси бутун одам ҳайрон қолмайди. Ҳайрон қолиш — икки ҳодисани бир-бирига боғлай тургон учинчи бир ҳодисани билмасликдир». (239-б.)

Боғловчилик ролини ўйнаган учинчи ҳодиса эса тубандагилар эди.

1930 йилнинг 25 мартдан 21 июнига қадар Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган СССР Олий Судининг кўчма сессиясида 73/С рақамли жиноий иш кўриб чиқил-

ди. Унда Ўзбекистон ССЖ Олий Судининг собиқ раиси Саъдулла Қосимов бошчилигидаги жуда катта гуруҳ жиний жавобгарликка тортилди ва уларнинг аксарияти отувга ҳукм этилди. Икки йил ўтгач, Тошкентда яна бир процесс — бадриддиновчиликка қарши ўтказилиб, унда ҳам асосий айбдорларнинг ҳаммасини суд отувга ҳукм қилди. Биз бу судларнинг қай даражада адолатли бўлганлигини текшириб ўтирмаймиз. Бу тадқиқотимиз табиатидан хийла ташқаридаги иш. Бироқ тарихчиларимиз, ҳуқуқшуносларимиз шу процесларни кенгроқ ва холисроқ қайта ўргансалар, гуноҳкорлар бўйнига қандай конкрет жиноятлари учун айб қўйилганини (чунки жараёнларда аксарият гаплар таҳмин ва «меҳнаткаш халқнинг нафрати» устига қурилган!), улар нечоғли ҳақиқатга мос эканини ойдинлаштириб берсалар, чакки бўлмас эди. Қолаверса, бу жиноятлар бевосита миллатчиликка, пантуркизм ва панисломизмга қанчалик дахлдорлиги ҳалигача қоронғи бўлиб қолмоқда.

Бизни эса ҳозир шу ҳодисаларнинг оқибатлари, уларнинг адабиётдаги акси қизиқтиради.

Ҳар иккала суд жараёни вақтли матбуотда ўша даврнинг синалган услубида ёритилиб, уларга гоҳ Тошкент темир йўл депосининг ишчилари, гоҳ тўқимачилик комбинати меҳнаткашларининг ватан хоинларига қарши чексиз нафрат билан йўғрилган, уларнинг беистисно барчасига фақат ўлим жазосини халқ номидан талаб этиб (ҳолбуки, ҳали суд давом этаяпти!) ёзилган хат ва телеграммалари илова қилиб борилган. Суд тугаллангач, кўп ўтмай, унинг матни (сўроқ-жавобларнинг ўзи эмас, балки оммага мосланиб қайта ишланган, фақат давлат қораловчисининг нутқига асосланган текст!) алоҳида китобчалар шаклида чоп этилган. Учинчи ҳодисани излаётган А. Қаҳҳор бу китобларни ҳам синчиклаб ўқиган, улардаги гапларга ҳам худди П. Алексеенков китоби каби ҳеч қандай шубҳасиз ишонган ва... улардан ҳам «Сароб» романи учун гоёвий материал сифатида фойдаланган.

Китобларнинг биринчиси «Удар по националистической контрреволюции. (Приговор над Қасымовым и Ко)» деб номланган. У А. Қаҳҳор шахсий кутубхонасининг 213-рақами билан, А. Қаҳҳор уй-музейи ҳисобининг эса 130-рақами билан белгиланган.

Шуниси характерлики, қосимовчилар устидан ўтказилган судда жамоат қораловчилари сифатида Жаҳон

Обидова ва Сотти Хусайновлар фаолият кўрсатишган. С. Хусайновнинг давлат қораловчисининг гапларини сал бошқачароқ шаклдаги такрори бўлган «оташин» нутқи қисқартирилган ҳолда «Ўзбекистанская правда» газетасида босилган (1930 йил, 3 июл сони). Ҳарқалай, Абдулла Қодирий ва бошқаларга қарши сиёсий ҳушёр танқидлари билан тажриба ортирган С. Хусайновнинг бунчалик катта процессга ҳам жалб этилгани бежиз бўлмаса керак.

Авалло, судда Қосимовга берилган характеристика, унга кўйилган айблар қай тарзда романга кўчгани хусусида. Бугунги ўқувчи икки марта қайта ишлаб берилган «Сароб» романида суд-прокуратура соҳасига алоқадор терговчи Мирза Муҳиддин ва халқ судьяси Иброҳимов образларининггина учратади. Ваҳоланки, биринчи нусхада уларнинг сони бирмунча кўп. Хусусан, Мирза Муҳиддин ва бошқаларнинг устидан раҳбарлик қилувчи, катта поғонадаги юридик бошлиқ Бош терговчи Эшматов образи шулар жумласидандир.

Асл вариантга тўхталишдан олдин ҳозирги «Сароб» даги мунозарали—мантиқсизроқ бир эпизодни эслаб ўтайлик. Саидийнинг поччаси Муҳаммадражабни ташкилот ишига жалб этиш мақсадида солиқлари камайтирилиб, Ҳайдар Ҳожига қўшиб Ўзганга жўнатилиши арафасида маҳалла комиссиясининг раиси Мавлонқулов ишга аралашади-да, сал бўлмаса, ташкилот режасини барбод қилаёзади. Мирза Муҳиддин ўз одамлари томонидан газетада уюштирилган фелъетон баҳонасида Мавлонқуловни порахўрликда айблаб ҳибсга олади ва ҳеч қандай судсиз бир йилдан кўпроқ қамоқда сақлайди. Бу орада уни кафилликка сўраб маҳалла фаоллари терговчи Мирза Муҳиддин олдига боришади ва ҳеч қандай натижасиз ортга қайтишади. Шундан кейин бу фаоллар қилган ҳаракат кишида ғалати таассурот уйғотади. Яъни, шунча одам бориб иш чиқара олмаган Мирза Муҳиддин олдига (Мавлонқуловни ҳам шахсан унинг ўзи жонбозлик кўрсатиб қамаган!) жабрланувчининг ёш, чиройли, унинг устига ғирт саводсиз хотинини илтимоснома билан жўнатишади. Мирза Муҳиддин бўлса, саводсиз бу аёл қўлига адрес ёзиб бериб (?!) ўз уйига (?!) таклиф этади ва ўша ерда Мавлонқуловнинг номусига тегади. Бу эпизодлардаги бир эмас, бир неча мантиқсизликларни изоҳлаб ўтириш шарт бўлмаса керак. Хўш, биринчи «Сароб»да аҳвол қандай эди?

Маҳалла фаолларининг Мирза Муҳиддиндан ҳафсалалари пир бўлгач, энди аёлга энг катта амалдор, Бош терговчи Эшматов ҳузурига тўғридан-тўғри арз қилиб боришни маслаҳат беришади. Эшматовнинг бўлса «давомли ғам-койишдан сўлиброқ қолган бўлса ҳам, бу тиниқ юз, қизил гулнинг ғунчасидай оғиз, ёш йилтираб турган узун қора киприкларни кўриб» (227-б.) нияти бузилади. У аёлнинг эрига албатта ёрдам қилишга ваъда беради ва эртага сафарга кетажagini айтиб, агар жувон ишини тезроқ битишини хоҳласа, уни бир ҳовлидан топиши мумкинлигини билдиради. Саводсиз аёл суриштириб юриб топиб боргани бу ҳовли Эшматовнинг югурдаги Мирза Муҳиддиннинг уйи бўлиб, пихини ёрган Бош терговчи шу ерда ўзининг тубан мақсадига эришади. Ва «аксари Бош терговчининг нишхўрди Мирза Муҳиддинга қолар эди. У ишни судга чиқаргандан то янги ғалва сескантирмагунча бу нишхўрддан бошини кўтармади...» (229-б.)

Ундан ташқари, халқ судьяси Иброҳимов (Мавлонқуловга ёрдам бермоқчи бўлган киши) Бош терговчини «ўртоқ Эшматов» деб амал даражасида ўздан анча юқорилигини сездириб туради ва Эшматовнинг унга қилган дағдағаларидаги мантиқ кўп ўтмай ўзини кўрсатади — Иброҳимов ҳам порахўрлик ва бузуқликда айбланиб қамалади.

Кўринадики, А. Қаҳҳор биринчи нусхада эришгани шунчалик пишиқ уюштирилган детектив ўринлардан воз кечиб бўлса-да, Эшматов образини кейинги нашрлардан чиқариб ташлаган. Бунинг устига яна юқорида кўрганимиз мантиқсиз эпизодлар пайдо бўлишига ҳам рози бўлган. Нега?

Бу саволга жавоб, айтганимиздек, шу бобнинг пировадида маълум бўлади.

Ҳозир Эшматовга қайтайлик:

«Бош терговчининг кабинети эшигига рўпара бўлганида, дастлабки ваҳима уни (Мавлонқуловани — Р.Қ.) яна босди. Кабинет қизил байроқлар билан безатилган, суратлар осилган. Қизил мовут ёзилган устол орқасида ўтирган ўттиз ёшлардаги нозик, ўрта бўйли, оқ юзли йигит, аризани олиб хотинга ўлтиргани жой кўрсатди» (226-б.).

Самарқанддаги процесс давомида давлат айбловчиси нутқида ҳам, қатор шарҳларда ҳам қайта-қайта такрорланган гапни — Қосимов ўзининг асл башарасини яшириш учун иш кабинетига доҳийларнинг сурат ва

ҳайкалларини, давлат байроқларини қаторлаштириб қўйганию столи устига бўлса гўё лок коммунистлардек қизил мовут ёзиб олгани тўғрисидаги ўринларни келтириб ўтирмайлик-да (ҳолбуки, уларнинг остига ҳам ёзувчи чизиб қўйган!), «Удар по националистической контрреволюции» китобидаги С. Қосимовга берилган илк характеристика билан танишайлик:

«По обвинению:

1. Қасимова Сағдуллы Рашидовича (он же Сағдулла ходжа — Қасымходжаев), 29 лет, бывш. председатель Верховного Суда УзССР...» (таъкидлар бизники) (Ўзгиз, Ташкент, 1931 г.стр.5. Бундан кейин фақат саҳифа кўрсатилади.)

Қолгани — «нозик, ўрта бўйли, ок юзли йигит» эса газеталарда ўша кунлари босилган Олий Суднинг собиқ раиси суратида гавдаланиб турибди...

Албатта, агар масала фақат ташқи, шаклий мутаносиблик, таъсир устидагина бўлганида, у ҳақда тўхтаб ўтирилмаса ҳам бўлар эди. Афсуски, «Сароб» ва унинг яратилишига туртки бўлган манбалар муносабати фақат бу билан чекланмайди. Ўхшашлик, таъсир, баъзан эса иккинчи нусха даражасидаги романий эпизод ва муҳим деталлар борки, улар одамни жиддий мулоҳазага толдиради. Хусусан, романда ёзувчи тасвирлаган, юқорида кўрганимиз бузуқликлар, меҳнаткаш омма арз-додини тингламай, унинг қиз-жувонларига кўз олайтириш «факт»лари қосимовчилик процессида ҳам худди асардагидек шарт-шаронгта юз беради. Ундан ташқари, бу китобнинг ҳам охириг бетиға ёзувчи учун муҳим жиҳатлар тилға олинган саҳифаларни ёзиб қўйган. Қизил сиёҳда амалға оширилган бу ёзувларнинг бири, масалан, шундай: «Взятка — 8,19».

Китобчанинг 8-саҳифасидаги қуйидаги ўринларнинг ён томонига ёзувчи ўша сиёҳда чизиб қўйган:

«Получать непосредственно крупные взятки Қасимов мог, разумеется, лишь от представителей буржуазной части населения. Главном, постоянным посредником и неразлучным другом его был бай Насретдин Алимов. Қасимов со своей стороны оказывал Алимову содействие не только в судебных делах его самого и его друзей, но и в делах коммерческого характера. Им была написана записка Бабаджанову о снижении налогов, подлежащих взысканию с Алимова...» (стр.8.)

А. Қаҳҳор бунга қўшимча «Насретдин Алимов» исми остиға яшил сиёҳда чизиб, ҳошияға — шу исмнинг тўғ-

рисига лотин имлосида қиялатиб «Н. hogi» (Ҳайдар Ҳожи) деб ёзиб қўйган. Бу сингари қаҳрамонга прототип белгилаш китобчининг Алимов ҳақида гап кетган яна икки жойида ҳам учрайди. Энди китобнинг ёзувчи айтган 19-бетини очамиз ва остига чизилган тубандаги гапларни ўқиймиз:

«Қасимов вызывает его к себе и открыто предлагает не стесняться со взятками, но только делиться с ним. Он гарантировал ему полную безнаказанность» (стр. 19).

Хўш, романга Эшматов бўлиб кирган одам ҳаракатларида энди бу масала — пора масаласи қандай ҳал этилган? Насретдин Алимовнинг Ҳайдар Ҳожига айланиши-чи?

1937 йил нашр этилган «Сароб» романининг II бўлим, IV бобида давлат томонидан дўкони устига чиқарилган катта миқдордаги солиқни тўлашдан Эшматов ёрдамида қутқарилиб, Ҳайдар Ҳожига қўшиб қўйилган Муҳаммадражаб бир куни марказга келади. Унинг Ҳожи билан қилиб юрган сирли юмушлари тўғрисида сўрайвериб қўймаган Саидийга жавоб берар экан, у шундай ҳикоя қилади:

«...Ҳожи бўлса ишнинг кўзини билади. Ундан кейин амалдорларга инobatлик... Улгуржи солиқ чиқса Ҳожи ҳеч бўлмаганда ўндан бирга келтиради ё буткул йўқ қилади. Узи закончи. Суд-жанжал ишига аралашса, ҳар қандай мушкул иш бўлса ҳам эплаб чиқади. Аммо судларга ҳам қойилман. Порани иликдай ютади-я! Эшматовингиз ҳам... (Ёзувчи қолдирган шу уч нуқтага эътибор беринг. Муҳаммадражаб — эҳтиёткор, кичкина одамнинг бутун жумҳурият танийдиган каттагина раҳбарга ишора қилаётгани шу уч нуқтага жойланган — Р.Қ.) Итялоғи тилладан бўлгандир. Ҳар борганида Ҳожини кўрмасдан, унинг зиёфатини емасдан қайтмайди. Кузда борганида иккита босмачини суд қилди. Ҳамма отишга ҳукм қилар деб ўйлаган эди, нимагаки, буларнинг устидан ариза жуда кўп тушди. Шундай бўлса ҳам бадавлат одамлар экан, пул билан ўлимдан қолди. Иккови ҳам етти йилданга кесилди. Ҳозир биттаси қутулиб чиққан эмиш, деб эшитаман. Асли судликка ўқийтургон экан.» (236-б.)

Балки, босмачилар ҳақидаги гап ёзувчи фантазиясининг маҳсулидир, деб ўйлаш мумкин. Бироқ, афсуски. «Удар по националистической контрреволюции» китобининг 11—12 саҳифасидаги остига чизилиб, ёнига

ёзувчи қўли билан «Басмач» деб ёзиб қўйилган ушбу ўринлар бу фикрга ҳам тезда барҳам беради:

«В марте 1927 года в г. Андижане под председательством Касимова рассматривалось дело Якубджана Исакулова, который обвинялся в ряде должностных преступлений и главное, в связи с басмачами, в организации басмаческих банд. Трудящиеся Андижана ждали, что суд приговорит Исакулова к расстрелу. Несмотря на тяжесть и ясность улик, Касимов приговорил Исакулова всего 6-ти годам лишения свободы. Через год он уже разгуливал на свободе по улицам Андижана. Сколько получил Касимов за свой милостивый приговор по этому делу, осталось невыясненным». (стр.11—12. Боя айтганимиздек, яна бир масалага — қўйилаётган айбларнинг исботсиз, далилсизлигига эътибор қилинг!)

Агар романда «март» кузга, «Исакулов» бўлса «иккита босмачи»га, уларга берилган жазо 6 йил эмас, «етти йилданга» этиб бадийлаштирилганини демаса...

Таъкидланганидек, ёзувчи «Удар по националистической контрреволюции» китобидаги Насретдин Алимов билан боғлиқ ўринларни айрича диққат ила ўрганган ва очиқдан-очиқ бу одам романга Ҳайдар Ҳожи бўлиб ўтишини ҳам белгилаб борган. Дарҳақиқат, худди суддаги прототипи каби Ҳожи ҳам «савдо ишига жиддий киришган. Ҳар шаҳарга борса иззати жойида» (157-б.). Бу ерларда у ҳам Алимов сингари турли савдо уюшмалари тузган, улардан тушадиган даромадни шўро ҳукуматига қарши қаратилган юмушларга сарфлайди. Хуллас, у нафақат фаолиятда, балки ёши, кўриниши (Н. Алимов сурати ҳам газеталарда чиққан!), характерининг ўзига хос томонлари билан ҳам суд тақдим этган прототипига содиқ қолади. Романга солиштирилаётган китобнинг «Ҳукм» қисмидан ўқиймиз:

«4. Алимова Насретдина, 41 года, из торговцев, с низшим образованием...» (стр.6.)

Энди романдан ўқиймиз:

«Танишсан одамлари ичида Саидийнинг диққатини жалб қилган киши — Ҳайдар Ҳожи бўлди. Бу одамни у биринчи мартаба терговчи Мирза Муҳиддиннинг уйида бўлган кичкинагина бир ўлтиришда кўрган эди. У қирқ ёшлардаги бир киши... (156-б.)

Жараёни ёритган китобда Н.Алимов аслида ниҳоятда йирик «кит» бўлишига қарамай, иш битириш учун керакли одамлар олдида «тупроқдай ҳокисор»

қиёфага киргани, уларга ўзининг шахсий уйларини бериб қўйгани, ўздан кичик одамларга ҳам ялтоқлашиб жинорий юмушини тўғрилаб кетгани бир неча бор таъкидланади. Бу жиҳатлар ҳам ўзгармаган ҳолда роман қаҳрамонининг сифатига айланади:

«Сандий эшикдан кирганда у (Ҳайдар Ҳожи — Р.Қ.) шундай абжирлик билан ўрнидан турди ва шундай таъзим билан сўрашгани қўл узатдики, ўзининг кўрмисизлиги устига бу ҳаракати билан Сандий даражасидан яна минг поғона пастга тушиб кетди.

У, гап-сўз, бутун ҳаракати билан ўзини ҳаммадан паст олар, худди шу ердагилардан ҳар бири иш буюрса ҳам бўлатурғон ва гўё шуни кутиб ўлтиргандай туюлар эди. У, кишининг юзига ҳеч қарамайди; гапирганда ё кишининг кўкрагига, ё ерга қараб мулойим товуш билан гапиради ва доим илжайиб туради. Аммо Мирза Муҳиддин унинг пилтаси чиққан дўпписини яқин тож ўрнида кўрар эди». (156-б.)

Хуллас, бу китобнинг ҳам яна ўнлаб саҳифаларига А. Қаҳҳор қалами белги қўйган ва романга у ёхуд бу муносабат билан материал қилиб олинганки, уларнинг барчасига тўхтаб ўтирмай, китобнинг охири бетига алоҳида ёзиб қўйилган ёзувчи эслатмаларини келтириб чекланамиз:

«Взятка — 8, 19.

Мусабегиев — 16.

Сущность касымовщины — 36.

Алимов — 38, 39.»

Қайта ишланган «Сароб» романидан бешта боб қисқартиришга учраган. Асарнинг биринчи бўлиmidан 5, 9, 34 боблар, иккинчи бўлиmidан эса 7, 12 боблар кейинги нашрларга кирмаган. Илк нашрдаги 14 ва 15 боблар битта боб (1957 йилгида 12 боб, 1967 йилги нашрда бўлса 13 боб) шаклига келтирилган. Учинчи (1967 йилги) нашрда аввалги икки нашрдаги 6-бобнинг охири бўлиб келган эпизод алоҳида, 7-боб сифатида берилган.

Шуниен алоҳида қайд этилиши лозимки, тушиб қолган бешта бобнинг ҳаммаси асосан ромanning ғоясига, аксилинқилобий ташкилот ишини кенгайтириш учун қилинган ҳаракатлар тасвирига бағишланган эди. Айни бобларнинг ғоявий оҳангини ва асосий тасвир материални бўлса ёзувчи биз ҳозирга қадар кўрган ва қуйида яна тўхталадиганимиз қатор манбалардан ўзлаш-

тирган. Бу манбалар руҳи шу боблардагина чекланганида эди, бобларнинг асардан тушириб қолдирилиши билан айни руҳдан ҳам қутулиш мумкин бўларди балки. Афсуски, бешта бобдан воз кечилгани билан барибир асарнинг асосий ғоявий йўналиши ўзгариб қолмади, ҳали ҳамон «Сароб» романи 20-йилларда «иш кўрган миллатчилик ташкилотлари»нинг кирдикорларини усталик билан очиб берган асар сифатида таассурот қолдиради. Агар мана шу мотив бўлмаса, роман вужудга келмаган, унинг номи ҳам «Сароб» аталмаган бўларди. Бу таассуротнинг янада тўлиқ ва бой бўлиши учун эса тушиб қолган боблар ниҳоятда муҳим рол ўйнар эди. Жумладан, биргина IX бобни, унинг роман тўқимасидаги ўрнини олайлик.

Биринчи бўлимдаги ушбу бобдан воз кечилгани ҳар томонлама асар бадийлиги учун йўқотиш экани шубҳасиздир. Аввало, худди мана шу бобда бош қаҳрамон Раҳимжон Саидий характеридаги муҳим жиҳатларнинг шаклланиш жараёни бадий нуқтан назардан ишонарли эпизодларда кўрсатилган эди. Қолаверса, романда иштирок этувчи қатор персонажлар — Аббосхон, Муҳаммаджон афанди (кейинги нашрларда Маҳмуджон афанди!), Исҳоқ афанди, Жамол Каримий, Эҳсон, Теша ва бошқаларнинг характер ибтидоси таъминланганди. Ундан ташқари, романнинг ҳар учала вариантда асосий қаҳрамонлардан бири Мунисхоннинг болалик ва ёшлик йилларига кенг ўрин ажратиладики, бу ҳам Саидийнинг болалик тарихини бевосита ёритишни талаб этиб туради. Ёзувчи ҳам бу бобнинг бадий-композицион заруратини ҳис қилмаган бўлиши, уни чиқариб ташлаш романга салбий таъсир кўрсатиши мумкинлигини англамаган бўлиши ҳақиқатдан йироқ гап. Лекин, барибир, у бу бобдан ҳам воз кечади. Нега?

Бунинг сабаби, айтилганидек, китобимизнинг шу боби охирида маълум бўлади.

Ҳозирча эса шуни айтаемизки, агар муаллиф ўзининг билим ва тажриба доирасидан хийла четда бўлган суд жараёнидаги гапларга, уларнинг талқини акс этган китобларга тўла ишониб, уларнинг руҳини асарга ўзгартирмай олиб кирган бўлса, ёзувчининг ўзи гувоҳ бўлган, кейинчалик шукрона билан эслагани мактаб йиллари энди романга Саидий каби ёшларнинг бузилиш, йўлдан оздириш уялари сифатида олиб кирилади. Албатта, шундай саволлар туғилиши табиий:

Хўш, нима бўлибди? Ахир роман ўз номи билан

роман-ку, унда воқеалар ҳаётда қандай кечган бўлса, айни шундай тасвир этилиши шартми? Бу сатрлар муаллифи ёзувчидан шуни талаб қиляптими? Ёзувчининг ижодий ҳуқуқларининг инкор қилмоқчими? ва ҳоказо. Бир қарашда бу саволларда ҳам жоғ бор. Қолаверса, ўзимиз ҳозирга қадар келтирган мисоллар орқали ёзувчини фойдаланган китобларига ортиқча садоқатда айблагандек бўлдик. Энди бўлса, гўё ундан ўша садоқатни яна ўзимиз талаб қилаётгандаймиз. Ахир бу — фикр-мулоҳаза юритишдаги дуализмнинг ўзгинаси эмасми?

Йўқ, ундай эмас!

Биринчидан, тадқиқотимиз мақсади у ёхуд бу адабий ҳодисанинг айбдорини қидириш ва уни орадан неча ўн йилликлар ўтиб улгургач, ошкоралик баҳона қоралаш эмас. Негаки, адабиёт илми биринчи навбатда ўзининг ялмий-эстетик мезонлари билан фарқланишини, унга мақтов ва офаринбозликлар қанчалик юк қўша олмаса, содда оммани қойил қилиш усули бўлиб қолган турфа қораловлар ҳам ҳеч қандай ижобий сифат бера олмаслигини яхши биламиз. Биз фақат ТУШУНМОҚЧИМИЗ. Истеъдодли ёзувчи ва унинг оталаримиз ўтмиши ва тақдири ҳақида талантли ёзган асарнигина эмас, балки бу муаллифга таъсир этган, унинг сиғинган ҳақиқатларини шакллантирган турли ҳаётий ва сиёсий омилларни, асарнинг ёзилишига сабаб ва материал бўлган манбаларни ва уларнинг талқинидаги мантиқни англамоқчимиз.

Иккинчидан. Ҳа, роман ўз номи билан адабий асар, ижодий фантазияга кенг ва чегарасиз имкониятлар очилувчи эпик дунё. Унда уюштирилган воқеа ва характерлар муаллиф гувоҳи бўлгани ҳаётдагидан мутлақо бошқача, ҳатто унга тескари ҳам бўлиши мумкин. Бироқ, «Сароб» ўша фантазияга, тарихий ҳаёл ва орзуларга кенг йўл очувчи бошқа асарлардан фарқ қилароқ, агар таъбир жоиз бўлса, ўта замонавий асар эди. (Ёзувчининг аввалроқ эслаганимиз — роман ёзилишига сабабчи қилиб айтгани воқеаларни эсланг!) У замон ва сиёсат талаби, муаллифнинг пировард мақсади, ҳатто, омма онгу шуурига таъсири нуқтаи назаридан ҳам конкрет сиёсий романдир. Унинг ғоявий пафоси — миллатчиларга, исломпараст ва туркпараст «ғаламисларга» нафрат руҳи, уларнинг йўлига кириш муқаррар ҳалокатга дучор қилиши тўғрисидаги огоҳлантириш! — айнан 30-йиллар мафқурасига ҳамоҳанг бўлиб, асар,

аввало, шу ўттизинчи йиллар одамлари ўқиб таъсирланиши учун ёзилган. Бу факт адабий асарнинг умрбоқийлиги ва психологик таҳлил жиҳатдан бақувватлиги каби масалалар билан тўқнаш келмай, алоҳида мавжуд бўлиш ҳуқуқига эга ўта қайсар фактдирки, уни дарров инкор этишга шошилмаслик керак. Ундан қуруқ инкор билан (ҳозирги кунда айрим адабиётшунослар айтаётганидек!) қутулиш осондир, бироқ бу билан муаммо ҳал бўлиб ҳам қолмайди, илмимиз бойиб ҳам. Шундан келиб чиқиб, биз ёзувчининг «Қокандская автономия», «Удар по националистической контрреволюции» ва қуйироқда яна кўрадиганимиз бирёқлама китобий тарихга ишониб, уларни ҳеч ўзгармаган ҳолда романга материал қилиб олганига қанчалик эътироз билдирсак, унинг ўз бошидан ўтган ҳодисаларни, ҳаётини тарихларни яна ўша — ғоявий вазифаси тайин асарга «умумлашиб», «газак олиб», «урчиб ва ўсиб» киритилганидан ҳам шунчалик афсусланамиз. Ва бу мулоҳазаларни айтар эканмиз, ёзувчининг ўз қилаётган ишини самимий бажарганига, қоралаётгани ҳодисаларнинг чиндан ҳам бўлганига, халқининг бахтли келажаги учун шу кучларнинг маҳв этилиши шарт, деб ич-ичидан ишонганига, бир зум бўлсин, шубҳа қилмаймиз. Чунки, кейинги шўро даври тажрибаси ҳам шуни кўрсатаёттики, чин маънодаги эркнинг, ошқоралик ва демократиянинг йўқлиги, иккинчи ёқдан эса, бахтли ҳаёт фақат ВКП(б) раҳбарлигида қурилажак тузумдагина реаллашуви ҳақидаги оммавий алдов кучи жамиятнинг катта қисмини, не-не ақлли кишиларни ҳам йўлдан, идеалдан оздирган. Қолаверса, Абдулла Қаҳҳор ўз романини 25—27 ёшли йигит эканида, бу ёш билан боғлиқ барча ютуқ ва табиий камчиликлар таъсирида ёзди.

Бу ҳам майли. Деярли ҳамма ишониб турган, туну кун қулоқларга қуйилган, энг юқори поғонадаги раҳбарлар ҳам ҳеч қандай шубҳасиз тасдиқлаган, Масковдек жойдан келган давлат қораловчисининг ушбу расмий баёнотларига ишонмаслик мумкинми эди:

«Вы помните, товарищи, что в 1920 году была издана «Азбука коммунизма» Бухарина и Преображенского. Вы, знаете, товарищи, что наша советская молодёжь воспитывалась на этой книжке. И вот нужно было против этого коммунистического «яда» найти противоядие. И Муса Бегиев, друг, учитель и сторонник Алимова, пишет «Азбука ислама» — «Ислам Алифбасы»...

Надо взять в свои руки молодёжь. Нужно вести борьбу с советской школой, нужно передать узбекскую молодёжь в руки мулл и ишанов. Нужно вырвать молодёжь из крепких рук советской педагогики и в дальнейшем извращать ум, волю и все существо подрастающего поколения». (Р. Катанян. «Против Касымова, против касымовщины». Узгиз. Т, 1931 г. стр. 110, 114. Бундан кейин фақат саҳифа кўрсатилади.)

Ҳа, ёзувчи бу талқинларга самимий ишонади, ишонганини тасдиқлаб, бу гапларнинг остига қизиш билангина чекланмай, ҳошияга муҳимлик «!» белгисини ҳам қўяди. Бу ва матбуотда деярли ҳар куни қайтарилаётган шунга ўхшаш «ҳақиқатлар» А. Қаҳҳор учун болалигида тарбия беришгани ўз ўстозларининг айрим гапларига муҳим маъно киритгандек, уларнинг ҳаракатларида ўша пайтда ёшлиги туфайли тўла англамагани сиёсий томонларни, хавфни очгандек бўлади. Агар Жек Лондоннинг «Мартин Иден» романини ўқиш, мунаққид О. Шарафиддинов айтганидек, «Абдулла Қаҳҳорга ўз романининг композициясини топиб олишга ёрдам берган» (О. Шарафиддинов. «Абдулла Қаҳҳор». «Ёш гвардия» нашриёти, Т, 1988, 48-б.) бўлса, юқорида тилга олганимиз китоблар таъсири асар ғоявий-сиёсий йўналишининг белгилаб олинишида ҳал қилувчи роль ўйнади.

Юқорида келтирилган сўнги катта цитата «А. Қаҳҳор уй-музеи»дан топилган, «Сароб» романини ёзишда у фойдаланган китобларнинг учинчисидандир. Бу— СССР Олий Суди прокурорининг катта ёрдамчиси, давлат айбловчиси Р.П. Катанянинг қосимовчилар устидан ўқиган айблов нутқи жамланган китоб бўлиб, у ёзувчи шахсий кутубхонасининг 213-рақами билан, уй-музей кутубхонасининг эса 130-рақами билан ҳисобга олинган.

Аввало шуки, бу нутқда ҳам конкрет айблардан кўра баланд пардалардаги сиёсий ёрлиқлар тўла устунлик қилади. Р.П. Катанян ўз нутқини ниҳоятда ўткир халқ иборалари, кўчирмалар, қочиримлар, ўхшатиш ва жонлантиришлар каби баднийат элементлари билан обдан безаган. Унинг Ўзбекистонда жуда қисқа бўлишига қарамай, бу ишловларининг соф ўзбекча намуналардан ташкил топганидан ҳам билса бўладики, унга маҳаллий корчалонларимиз (балки Сотти Ҳусайн-га ўхшаш кимсалар) астойдил кўмаклашган.

— Асосий гап шундаки, «Сароб»нинг бўлғувчи муал-

лифи бу нутқдан ҳам ўз асарида жуда унумли фойдаланади.

Куйидаги кузатишларга эътибор берайлик.

Қосимовчиларнинг ўз аксилинқилобий йиғинларини қачон ва қаерда ўтказганликлари хусусида қўл остида арзирли далиллар бўлмаганидан Р. Катанян ўз нутқининг бир неча жойида мана бунақа тахминни айтади:

«Спрашивается, если это так, то могли ли не использовать в своих целях контрреволюционеры—националисты и другие сборища? «Гапы», например, могли ли они не использовать? Конечно, они пользовались собравшимися на этих «гапах» и говорили там о том, о чем им нужно было говорить, о том, что капало над ними и что их интересовало, о том, что особенно привлекало их внимание». (стр. 34.)

Ўзбекларнинг бу отати — «гап ейишлари» Катанянга кейин ҳам кўп иш беради. Айтганимиздек, А. Қаҳҳор унинг нутқини ўрганаётган бир пайтда (1932 йилнинг баҳорида!) Катанян Тошкентда бадриддиновчилар устидан ҳам худди шундай жараён ўтказаётган, у ҳам матбуотда узлуксиз ёритилиб борар эди. Бу процессда сўзлаган нутқида ҳам давлат қораловчиси энди бадриддиновчиларга қарши шу «далил»ни — жиноятчилар ўзларининг «гап»ларида қора ният ва жиной юмушларини режалаштирган бўлишлари мумкинлигини айтади. Мана шу нутқида у биринчи маротаба ушбу гап йиғинларида «Фарғона водийсида гуллар очилмай, булбуллар сайрамай қўйгани, одамлар қайғуга ботгани» ҳақида ўзларининг сентиментал шеърларини ўқиган шоирларни, хусусан, Чўлпонни тилга олиб ўтади. (Газета «Узбекистанская правда». 1932 год, за 15 июня.) Шоирнинг бу тухматларга муносабати, шахсан унинг бошидан ўтган воқеаларнинг кейинги ривож тўғрисида ёш мунаққид М. Қаршибоев «Шарқ юлдузи» журналиндаги (1990 йил, 10-сон) мақоласида батафсил ёздики, ҳозир уларни қайтариб ўтирмаймиз.

А. Қаҳҳор бўлса, Р. Катаняннинг бу «кашфиёти»ни романнинг асосий воқеалари ривожланадиган, бош қаҳрамон Саидий характери ва психологияси ўзгариб борадиган муҳит сифатида кенг ўзлаштиради. «Гап мажлислари», «маст бўлиш пайшанбалари» аксилинқилобий, халққа қарши кучларнинг йиғилув жойлари, фитнес ва кўпорувчилик ниятларини режалаштирадиган ўчоқлар сифатида талқин этилади. Бу ўринлар роман:

нинг деярли ҳар бир бобидан топиладики, уларни батафсил эслаб ўтириш шарт бўлмаса керак.

Р. Катанян қосимовчиларни «фош этиш»ни қўйидагича давом эттиради:

«После того, как басмачество было побыто, после того, как ставка на головорезов была проиграна, контрреволюционеры решили войти в советский аппарат, делегировать в соваппарат людей, которым было дано задание дискредитировать советскую власть; сделать так, чтобы трудовая масса не чувствовала в соваппарате своего собственного аппарата, а думала бы что эта власть для трудящихся чужая, ненавистная и презренная. И впервые голову, они задались целью войти в три учреждения: суд, коммунальное хозяйство и финорганы... (стр. 10.)

Что говорило трудящееся население по поводу такого Касымовского приговора? Мы слышали здесь от Исхак-Кары, что население плевало на Исакулова, и через голову Исакулова этот плевок попадал на судебные учреждения». (стр.20.)

Ёзувчи бу гапларнинг остига қизил қаламда чизиб қўйган ва улардан роман тўқимасида унумли фойдаланган. «Сароб»нинг биринчи бўлим, XXI бобида Саидий Салимхоннинг таклифи билан навбатдаги сафар унинг уйига келади. Агар бундан олдинги ташрифларда бу уйда Салимхон билан бир шиша ичимлик атрофида «оламнинг коридан холироқ суҳбатлар қуриб» ўлтиришган бўлса, бу сафарги ташрифга уй эгаси алоҳида тайёргарлик кўриб қўйган эди. Саидий уйга кириб худди Катанян санаган идораларнинг масъул ходимларини кўради, улар билан суҳбатлашади ва бу суҳбат натижаси шу бўладики, у ер ислоҳоти ҳақида иштиёқ билан ёза бошлаган романидан ҳам совийди, ҳужрасига келиб асарининг қўлёзмасини ёқади. Р. Катаняннинг ёзувчи диққатини тортган қолган гаплари бўлса, ўшандай суҳбатлар ишловидан ўтиб «ўз тўпига қайтган», энди ўзи ҳам шундай суҳбатлар уюштириб ёшларни бузишни режалаштириб юрган Саидийнинг қўйидаги фикрларида қўл келади (яна эслатиб ўтамиз — Саидийнинг қўлёзмасини ёқиши ҳам, тубандаги ўйлари ҳам кейинги нашрлардан олиб ташланган!):

«Бундай байроғнинг (пантуркист, панисломистлар кўзлаган яшил байроқ кўзда тутилади, албатта — Р.Қ.) тикилишини хоҳлаган ҳар бир киши партия ва комсомол сафига ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам кириб ол-

син. Шўро идораларига жойлашсин. Шўро аппаратига ўрнашган ташкилот вакили халқни шўролар ҳукуматидан бездиришга шундай йўлларни тутсинки, халқ унинг юзига тупурсин ва бу тупук, унинг бошидан ошиб, ҳукумат устоли устига тушсин. «Ўз ҳукуматим» деган деҳқонлар оммасини турли йўллар билан шундай сиқсинки, у «вой» деб ҳар бир кўмак ваъда қилган кишига қўл узатсин». (249-бет.)

Очигини айтганда, биз изланишларимизда бу солиштиришларни қиялпмизу бироқ, кўнглимизнинг бир четида доимий андиша сезиб турибмиз. Ошириб юбормаяпмизми? Ёзувчига бесабаб айблар қўйгандек, ҳатто, тухмат қилаётгандек бўлмаяпмизми? Қачондир худди шундай бўлишини билгандай, ёзувчининг ўзи бизни ҳам оғоҳлантирмаганмикин:

«Ҳар бир ёзилган саҳифанинг «асли»ни ўтмишдан қидириш керакмас. Агар ёзувчилик турмушдан нусха кўчиришдан иборат бўлса, бундан осон иш бўлмас эди. Ҳаётдан айнан кўчириш, китобдан кўчиришдай гап. Копия копия бўлиб қолаверади» (А. Қаҳҳор, «Асарлар» тўплами. 5-жилд. Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1989 йил, 206-бет).

Биз адибнинг бу гаплари жуда ҳам тўғри, ўғит бўларли гаплар эканига заррача шубҳа қилмаймиз, уларга амал қилишга, тарихий ва адабий ҳақиқатларга заҳа етмаслигига ҳар томонлама уринамиз. Зеро, бусиз мумкин ҳам эмас. Бироқ, русларда «перо билан ёзилгани кейин болта билан ҳам ўчириб бўлмайди» деган шафқатсиз нақл бор. Биз ҳар қанча айланиб ўтишга ҳаракат қилмайлик, худди аввалги китобларда бўлгани сингари Р. Катанян нутқида ҳам ёзувчининг ўз қўли билан чизиб, ёзиб қўйган ўринлари ва романнинг матни қайта-қайта олдимиздан чиқади-да, улар бекорга қўйилмаганига ўнлаб катта-кичик мисол тутаверади:

«Вот показание Миржамалова. Он говорил, что в 1926 году националисты сбивали свои ячейки под флагом «кружков шахматистов». (стр. 34. Гапнинг ости қизил қаламда чизиб қўйилган.)

Романнинг иккинчи бўлими муқаддимасида ҳали «тўда» ниятларини тўла англаб етолмай юрган Саидий Аббосхоннинг уйида Мухторхон ва Мирза Муҳиддиннинг... шахмат ўйнаб ўтиргани устидан чиқади. Уларнинг кўзи шахматдаю тилларида эса Саидийни ҳайрон қолдирган сирли гаплар...

Ёзувчи ўз романининг «тарихий»лигига тўла эриш-

моқ учун, ҳаётдаги ҳодисалар шўро адабиётида ўзининг реалистик аксини топишини таъминлаш мақсадида, ўзи фош этаётган социал кучларнинг зарарли мақсадларини тўла акс эттирмоқ ниятида, гарчи ҳаракатсиз бўлса ҳам, махсус суҳбатлар уюштиради. Бу суҳбатлар романдаги воқеалар драматизмига, унинг сюжетиغا йўналтирувчи ҳеч қандай эффект бермаса ҳам асар тўқимасига қўшилаверади. Албатта, агар бу суҳбатларда кўтарилган гаплар чиндан-да тарихий ҳақиқат бўлганида, уларнинг моҳияти ростдан ҳам миллат ва халқ тақдирига салбий дахл қилганида бу принцип ўзини балки оқлаган ҳам бўларди. Афсуски, ёзувчи ўтказмоқчи бўлган бу «тарихий ҳақиқат» ҳам Туркистон миллий озодлик ҳаракати мақсадларини мутлақо англамаган, янаям тўғрироғи, англаса-да, уни махсус бузиб, ҳоким кучлар мафкурасига мослаб талқин этган ва ёппасига қоралаган прокурор нутқидаги «ҳақиқат» эди, холос.

«Вот перед нами лежит программа партии «Тюрк Адам Марказиат», программа и устав. Под ними имеется подпись, во первых, учителя Касымова — Мунаввар-Кары, во вторых, Мухамед Амид Афенди-Заде, из «кавказских ученых... Какова политическая установка этого центрального комитета?»

Вот их программа:

«Участие женщин-мусулманок в выборах происходит в рамках шарииата».

«Партия считает нужным конфискацию всех земельных имуществ, всех земель великих князей и сдачу в аренду или нуждающимся землевладельцам»;

«В Узбекистане, за отсутствием так называемых крупных земельных владений, земля частных владельцев остается в руках этих владельцев». (стр. 30.)

А. Қаҳҳор бу пунктларнинг ҳар бири ёнига қизил қаламда чизиб ажратиб қўйган. «Сароб»нинг кейинги нашрларидан иккинчи бўлимдаги XII бобни ҳам чиқариб ташланган, дедик. Бу бобда роман сюжети секинлашади, яна навбат идеологик мавзуларга берилади. Унда хабар қилинишича, «Муродхўжа домла «Ўзбек халқининг тарихи» номли китоб ёзиш билан банд». Ўз тўғи кунлари ичкари ҳовлида уч кун давом этган, ташкилотнинг энг катта раҳбарияти иштирокида ўтган йиғилишдаги гаплардан беҳабар қолган Саидий Ёқубжонни холи топиб, сўроққа тутади. Шу икки қаҳрамоннинг суҳбати бобнинг асосий қисмини ташкил этган.

Бу суҳбатдаги қуйидаги гапларни давлат қораловчиси келтирган моддаларнинг бадийлашган инъикоси сифатида тушунишдан ўзга чора йўқ:

«— Ҳеч бўлмаса Ўзбекистон атрофига тиканли сим тортиб олганимиздан кейин нима бўлишини айтинг.

Ёқубжон икки елкасини кўтариб, бошини ичкарига тортди ва кулди.

— Тиканли сим тортилгандан кейин қилинатурғон ишлар кўп замонлардан бери маълум. Бу тўғрида ҳеч ким гапирмади. Нима бўлар эди. Шу кундан бошлаб мухторият эълон қилинади. Жандарма тузилади. Тижорат ишига жавоб бўлади. Бутхоналар устига ой билан юлдуз, кўк байроқ тикилади. Ҳозир ҳукумат қўлида бўлган бутун корхоналар, фабрик- заводлар, ерлар, бинолар, ишга солинган конлар, ислоҳот вақтида олиниб кишиларга тақсим қилинган ерлар ва ҳоказолар ҳукумат мулки ҳисобланиб, истаган кишига, истаганча миқдорда сотилади»... (291-бет.)

Биз Салимхон гапларини давом эттиришдан аввал Р. Қатанян китобида ёзувчини ниҳоятда кўп қизиқтирган (у бу ўринларнинг ҳаммасига белги ва чизиқлар чизган!) жойларни кўриб ўтишга мажбур бўламиз. Шунини ҳам айтиш керакки, давлат қораловчиси ҳам бу масалага айрича урғу билан ёндашган, унга жон-жаҳди билан қарши турган. Гап туркий дунё миллий-озодлик ҳаракатининг йирик вакилларида бири бўлмиш татар тараққийпарвари Муса Бегиев (Мусабегиев)нинг «Ислом Алифбоси» китоби устида кетяпти. Масалани сал кенгроқ олиб шунини айтиб кетиш лозимки, Муса Бегиевнинг жуда кўп ижтимоий-сиёсий фикрлари ҳозирги кунда рус фалсафий фикрининг нузли чўққилари сифатида тан олинаётган Н. Бердяевнинг «Эркин омма», С. Булгаковнинг «Карл Маркснинг диний қиёфаси», Франкнинг қатор мақолаларидаги ғояларга муштаракдир. Давлат айбловчиси унинг «Ислом Алифбоси» китобидан инкор қилиш учун олган қуйидаги ўринларнинг ўзи бу мутафаккирнинг замонаси учунгина эмас, ҳатто ҳозирги кунлар учун ҳам нақадар долзарб ғояларни илгари сургани тўғрисида муайян тасаввур уйғотади:

«Муса Бегиев пишет:

«По моему мнению, мусульманские страны более нуждаются в социальных, религиозных и моральных революциях, чем в политическом перевороте...»

Политика Интернационала в настоящем смысле и

форме ошибочнее, чем всякие старые политики, она губительнее, чем все. Классовые гражданские восстания и вражда разрушают всю настоящую человеческую культуры, уничтожают всякое стремление, развивают у индивидуумов только стремление к личным интересам, ничего не исправляют в человеческом обществе и не смогут дать никакого блага для пролетариата».

...Возьмем §17—«Об оскорблении религии: «Поругание какой-либо религии в статье, в произведении, на сцене, будет считаться тяжким преступлением...»

«Человечество, — говорит он, — не состоит, как учит Карл Маркс, из двух враждебных и с противоположными интересами классов, а на самом деле составлено из двух друг-друга дополняющих элементов, друг-другу помогающих классов...» (стр. 110, 118.)

Р. Катанян унинг бу ва бошқа фикрларини келтириб, ора-орада бутун фронт бўйлаб ҳужумга ўтади:

«Ваши гнусные попытки мы пересечем! Мы будем продолжать нашу коммунистическую агитацию и всех ваших мусабегиевых будем давить, как вшей! (Бурные аплодисменты)» (стр.111.)

Унинг сиёсий ҳушёр талқинларига тўлиқ ишонган ва қўшилган ёзувчи юқоридаги ўринларнинг ҳаммасига муҳим жойлар сифатида «!» белги қўяди ва «Сароб» нинг турли ўринларида бу гапларни салбий қаҳрамонлари тилига солади. Юқорида айтилганидек, бу фикрларни айттириш эпизодларида атайинлик, ҳаракатсизлик устунлик қилган бўлмасин, муаллиф ўз романи ғоясини тўлиқ таъминлаш учун ҳаммасига рози бўлади. Хусусан, «душман лагер»га тобора тортилиб бораётган Саидийнинг онгини «мусабегиевчи» Салимхон заҳарлашда мана бу тарзда давом этади:

«...Большевизмдан қутулгандан кейин, бало бўлса ҳам майли. Ҳозир нима дейди? «Ҳаммангни пролетар қиламан, халқни бой, камбағалга ажратиб, бир-бири билан солиштираман, социализм қураман», деб ўлтирибди... Бизга нима керак? Биз халқимизни синфларга айириб, бурда-бурда қилмаймиз. Бизнинг халқимиз бир-бирига қарши эмас, бир-бирини тўлдурутурсан икки синфдан, тўғриси гуруҳдан иборат. Биз пролетарлашмаймиз...» («Сароб», 1937 йилги нашр, 291—292-бетлар.)

Муса Бегиевнинг қораланган идеяларининг қолгани романнинг бошқа бир жойида, кейинги «Сароб»лардан яна қолиб кетган биринчи бўлимдаги XXXIV бобда

бошқа бир салбий қаҳрамон нутқиға кўчиб ўтади. Фақат бу сафар Саидий билан Муродхўжа домла суҳбатлашади.

Ёзувчи қўлига тушган (ёхуд унга тавсия қилинган!) китобларга шу қадар садоқат сақлайдики, улардаги энг йирик ғоявий талқинлардан тортиб майда деталаргача романида акс эттиришга уринади. Хусусан, суд материалларида ёзувчи алоҳида эътибор берган Н. Алимовнинг аксилинқилобчилар йиғилишиб турадиган уйи шаҳардан ташқаридаги «симпатичный белый домик» деб аниқлаштирилган бўлса, романдан сезамизки, Саидийни тўла-тўқис комига тортган Муродхўжа домланинг ҳам уйи шаҳарнинг ўзида бўлмай, ундан узоқ бўлмаган ҳудудда жойлашган. Бунга ҳам қўшимча домла иморатни оқ ранг билан бўяшга алоҳида эътибор беради...

* * *

Агар диққат қилсак, «Сароб» романининг ижобий қаҳрамонлари бир неча жойда «мияси бутун одам», «меҳнаткашни ўйлайдиган раҳбар» сифатида И. Охунбобоев номини тилга олишади. Қизиқ, нега айнан ва фақат Охунбобоев? Бирор жойда на Файзулла Хўжаев, на Акмал Икромов номи ўртага тушмайди-ку?!

Бу саволларга қуйидагича жавоб бериш мумкин.

Аввало, қосимовчилик суди жараёнини ёритган, юқорида эслатилган ҳар иккала китобда бир эмас, бир неча маротаба «товарищ батрак» — И. Охунбобоев меҳнаткашлар манфаатини ҳимоя этган; миллатчиларнинг фош қилинувиға яқиндан қўмаклашган раҳбар эканлиги таъкидланган. Уларда ҳам қолган икки раҳбарнинг бирор жойда исми тилга олинмаган. Ёзувчи бу ҳолни эътиборсиз қолдириши мумкин эмас эди, албатта. И. Охунбобоев тўғрисидаги гаплар унга тасдиқланган «доҳийлик» бўлиб таъсир қилгани, у бу масалада ҳам «тарихий ҳақиқат»дан чекинмасликни ўйлаган бўлиши мумкин.

Масаланинг яна бир бошқа томони ҳам борки, бу, одамни жиддий мулоҳазаларга толдиради.

1939 йилнинг 14—19 июн кунлари Сулаймон Азимов раислигида «Сароб» романининг навбатдаги муҳокама-си бўлиб ўтган эди. Унинг 2-мажлисида Охундий ҳам

сўзга чиқади ва кўпчилик қатори романни қизгин ҳимоя қилади. Асарга тош отган Ҳабиб Мусаевнинг «Еш ленинчи» газетасидаги мақоласини ва айни муҳокамада сўзлаган нутқини кескин танқид қилади. Унинг гапидан яна шу нарса маълум бўладики, Ҳ. Мусаев мақоласи босилгандан кейин унга қарши «Правда Востока» (!) газетасидагилар «Еш ленинчи» редакциясига махсус норозилик хати ёзишган. Ҳатто Мусаевни... прокурор чақириб танбеҳ берган... Шундан кейин стенографистканинг айби билан бўлса керак (унинг фамилияси Нигматуллина), қуйидаги услубий тўмтоғроқ, бироқ моҳиятини англаш мумкин бўлган гап-сўзлар бўлиб ўтади:

«Охундий: — ...Яна бу ерда чиқиб сўзлаган ўртоқлар бутун масалани шу вақтда киргизмади, бутун шу йигирманчи йилдан тортиб колхоз қурилишигача бўлган (воқеалар) романда йўқ, шулар кириши керак эди, деб даъво қиламиз... Ҳатто романнинг келтирилган мисолларини ҳам худди шундай бўлганини (Мусаев) қайд қиладики, Абдулла Қаҳҳор миллатчиларни тузук кўрсата олмаган (эмиш). Халқ душмани Икромов ва уларнинг думларини бутун тадрижий равишда кўрсата олмаган. Мусаев музокарасида шундай кўринади.

(залдан Мусаев — У вақтда уларни фош қилинмаган эди!)

А. Қаҳҳор — Энди билаётибсизми ўни?» («Стенограмма диспута по роману А. Каххара «Сараб». ЦГА УзССР. (бывший) Фонд №2356. Описание №1, Ед.хр. стр. 85.)

Қизиқ, демак... А. Қаҳҳор «Икромов ва уларнинг думларини» олдиндан билган. Билганки, уларнинг ҳатто номини ҳам романга киритиш тўғри иш бўлмайди. И. Охунбобоев эса бошқа масала, у ҳақида хоҳлаганча ижобий фикр айтмоқ мумкин, унга ишонч бор. Бундай мулоҳаза оқимини Охундийнинг давом этиб айтгани мана бу гаплари янада тасдиқлайди:

«Ҳатто бу роман бир вақтда музокара қилинган вақтда уни тақриз қилган ўша вақтдаги халқ душманлари унга ўлиб-тирилиб Акмал Икромов типини ва шунга ўхшаган раҳбарлар типини киргизишни тавсия қилган эдилар». (Ўша манба, 86-бет.)

Демак, ёзувчи ўз позициясида ниҳоятда собит турган. У, романига киритиш таклиф этилган раҳбарларнинг ҳам, бу раҳбарлар билан илиқ муносабатда бўлган, уларга меҳри бор ижодкорларнинг ҳам «халқ душ-

манлари» эканини олдиндан сезган, билган. А. Қаҳҳорнинг бу сифатларидан яхши хабардор бўлса керакки, Охундий қуйидаги гапларни айтганда ёзувчи ҳеч қандай эътироз билдирмайди ва уларнинг рост эканини сукут билан тасдиқлайди:

«...Менимча, 18нчилар ер ислоҳотига қарши чиққан Ўзбекистонда 20-йилдан тортиб то 36-йилга қадар ҳукм суриб, Ўзбекистоннинг ташкилий органларида ўтирганига қарамасдан «18лар тўғридан-тўғри контрреволюцион» деб романда ёзилиши ёзувчининг жуда катта қаҳрамонлигини, кўрсатиб беради. («Сароб»да улар ўн саккизта эмас, «еттита масъул ишчилар» сифатида кўрсатилган. 1-бўлим, XXI боб — Р.Қ.) Уша вақтда 18лар сифатида чиқиб, халқ дўшмани Сегизбоевларга қадар бўлган ҳаракатдан уларнинг шундай бир нарса(си)ни кўтариб роман ёзиб чиққан одам борми эди? Шу фактни биз Сегизбоевнинг шубҳаланишидан билдик. У Абдулла Қаҳҳорни чақириб сўради — яна кимлардан шубҳангиз бор, деди. Муродхўжа домилла тўғрисида яна кимларни биласиз, деган саволни берди. Шунинг каби ҳалиги Аббосхон, Салоҳиддин, Муродхўжа домилла типлари орқали Отажон Ҳошимов, Фитрат, Алавий каби ёзувчилар Саидийнинг ҳаётида ўзларининг кундалик мавзуларини кўра бошласалар керак» (86-бет).

Бу гаплар яна бир бора тасдиқлайдики, «Сароб» романи ўз замонасида фақат бадий асаргина эмас, балки сиёсий-бадий айбнома сифатида ҳам қабул қилинган ва буни ёзувчи ҳам жиддий инкор этмаган. И. Охунбобоевдан фарқ қилароқ, 20-йиллардан бошлабоқ атрофида гоҳ танқидий, гоҳ шубҳага тўла гаплар урчий бошлаган Ф. Хўжаев, А. Икромов каби раҳбарларнинг асарда тилга олинмаслиги ҳам шундан далолат беради. Балки масала янада чуқурроқ ва сирлироқ сабаблар билан изоҳланарки, ҳозирча улар бизга маълум эмас... Ҳарқалай, роман муаллифини партиянинг кўзга кўринган, кейинчалик «халқ душмани» сифатида қораланиб кетадиган раҳбари, Охундий тили билан айтганда, «ўзидан шубҳаланиб», романи танқид қилиб қўйган Мусаевни бўлса прокурор чақириб танбеҳ бериши ғалати таассурот туғдиради кишида...

Энди ушбу бобнинг муқаддимасида ваъда берганимиз саволларга жавоб излайлик.

Аввало, «Сароб» романи қачон ёзилган?

Кўрдикки, А. Қаҳҳорнинг ўзи бу ҳақда аниқ гап

айтган эмас. Фақат романнинг ёзилишига туртки бўлган ҳодиса «30-йилларнинг бошида» юз берганини маълум қилади, холос. 1937 йилда илк маротаба тўлиқ босилган «Сароб»нинг охириги жумласи «Битди» бўлиб, у ерга ҳам ҳеч қандай сана қўйилмаган. («Сароб» тўлиқ босилишидан олдин «Ўзбекистон шўро адабиёти» журналида (1934 йилда) эълон қилиниши билан бирга, алоҳида боблари махсус китобчалар шаклида ҳам нашр этилган. Жумладан, 1936 йилда Ўздавнашр томонидан аввал «Қўзғалиш», кейин «Саримсоқнома» номли китоблар (50 000 нусхадан) «Бошланғич китобхонлар учун» сериясида чоп этилиб тарқатилган. Бу фактлар, «асарнинг эълон қилиниши жуда қийин бўлган эди», қабилидаги гапларнинг унчалик тўғри эмаслигини исботлайди!» Нимагадир кейинги нашрларда романнинг охириги бетига «1930—1934 йиллар» деб ёзиб қўйиладиган бўлдики (балки буни ёзувчининг ўзи махсус қилгандир!), бу маълумот ҳақиқатга унчалик мос келмайди. Таниқли адабиётшунос О. Шарафиддинов ҳам эслаб ўтилган «Абдулла Қаҳҳор» номли китобида асарнинг ёзилиш тарихи ҳақида бирмунча тахминийроқ гапларни айтади. Аввало мунаққиднинг: «Абдулла Қаҳҳор мақолаларидан бирида тақдир уни 20-йилларнинг ўртасида бир ҳовуч миллатчиларга рўпара қилганини ёзади» деган маълумоти (тилга олинган китоб, 46-бет) нотўғри. О. Шарафиддинов А. Қаҳҳорнинг «Бир хатга жавоб» мақоласига ишора қилаётгани аниқ. Бу мақолада эса, кўрдикки, рўпара бўлиш 20-йилларнинг ўрталарига эмас, «30-йилларнинг бошлари»га тегишли экани айтилади. Биз бобнинг муқаддимасида ёзувчи эслаган бошқа бир ҳодиса — «Бошсиз одам» ҳикояси муносабати билан уни прокурор чақиргани ва «миллатчиларга рўпара бўлиш» ҳодисасининг айнан бир воқеа экани тўғрисидаги фикримизни айтган эдик. Бундай хулосага уни бадриддиновчилар процессида (1932 йил баҳорида!) бўлиб ўтган «Янги Фарғона» газетаси билан боғлиқ гаплар олиб келганини эса бутун кузатишларимиз исботлаб турибди. «Миллатчилар билан рўпара бўлиш»нинг ўзи 30-йилларнинг бошида юз берган экан, «Сароб»дай романнинг ёзилиши, О. Шарафиддинов тахмин қилгандек (ўша китоб, 45-б.), 1930 йилнинг баҳориданоқ бошланиши кишини ишонтирмайди. Ундан ташқари, қўлимиздаги бутун материаллар шуни кўрсатаёптики, А. Қаҳҳорга қосимовчилар ва бадриддиновчилар устидан ўтказилган суд

жараёнлари, уларнинг материаллари кучли таъсир этган (ёки «таъсир этказилган!») ва ёзувчи бу процесслар ёритилган китоблар ва матбуот хабарларини 1932 йил июнига қадар кузатиб борган. Фақат шундан кейингина ёзувчи кўз ўнгида ўз болалиги, ёшлиги, «Янги Фарғона» газетасида ишлаб юрганида кўрган-кечирган воқеалари бошқачароқ шаклда, бир ипга тизиш мумкин бўлган шакл ва мазмун олиб қайта жонланади, унда роман ёзиш фикри туғилади (ёхуд туғдирилади!). Бизнинг бу фикримизни яна шу ҳам қувватлайдики, қосимовчилик процессида асосий айбдорлар 1929 йилнинг декабрида қўлга олингани тўғрисида маълумот бўлиб, А. Қаҳҳор унинг остига ҳам яшил сиёҳда, 1932 йил апрел ойида алоҳида чизиб қўйган. «Сароб» романининг биринчи нашри воқеалари ҳам худди шу — 1929 йилнинг қиш ойларида ўзини ўлдирмоқчи бўлиб йўлга чиққан Саидийнинг йўларо сиёсий бошқармага қарашли қуролли қизил аскарлар қуршовида аввал Муродхўжа домла, кейин Ёқубжоннинг қўлга олиниб ўтилаётганини кўриши билан, ўзининг ҳам ҳушдан кетиб, қор остида кўмилиб, САРОБга талпинган кўйи ертишлаб қолиши билан якўнланади. (Ҳозирги вариантлардаги каби асар финалидаги диверсион кўпоровчилик — поезднинг изига шпал қўйиб уни ағдариб юборишу «ярмигача ерга кириб кетган паровоз» (?) ҳақидаги гаплар унда, албатта, йўқ!) Тўрт кун олдинроқ бўлса Эшматов билан Мирза Муҳиддиннинг қамалгани тўғрисида хабар олинган эди...

Мана шулардан келиб чиқиб, Абдулла Қаҳҳор ўзининг «Сароб» романини 1932 йилнинг ёз ойларида ёзишни бошлаган, деган хулосага келамиз. Романининг сўнги саҳифалари 1933 йилнинг охирида ёзиб тугатилгани хусусидаги О. Шарафиддиновнинг бошқа бир фикрига эса тўла қўшилаемиз.

Яна шуни ҳам айтиб кетайликки, қосимовчилар ва бадриддиновчилар устидан ўтказилган судлар фақат Абдулла Қаҳҳорнинггина эмас, бошқа шоир-ёзувчиларнинг ҳам қўлига қалам олишига сабабчи бўлган. Мақола, шеър, мурожаат дегандек... Хусусан, Зиё Саид ва Назир Сафаровлар биргаликда «Тарих тилга кирди» номли пьеса ҳам ёзишган бўлиб, «Ҳамза» номидаги театр уни зудлик билан саҳналаштирган. Шуниси қизиқки, бу томоша фақат бўлаётган ҳодисалардан гангиб юрган оммагагина эмас, 1932 йилда бадриддиновчиларни суд қилаётган москвалик гуруҳга ҳам, уларни

театрга махсус таклиф этилиб, қўйиб берилган (Қаранг: газета «Узбекистанская правда», 1932 год, за 26 мая).

Энди сўнги саволлар — «Сароб» романи нега ва қачон қайта ишланган? Бунга ёзувчини нималар мажбур этган?

Биз юқорида эслатилган «Уч «Сароб» номли мақоламизда романнинг қайта ёзилишига асосий сабабчи унга нисбатан айтилган адолатсиз танқидий фикрлар эди, деган хулосага келган эдик. Ҳозир бўлса, бу хулосамиз унчалик тўғри эмаслиги равшан бўлиб қолди. Чунки, бу танқидларга махсус чақирилган диспутларда, қатор мақолаларда ўша пайтнинг ўзидаёқ тегишли жавоб берилган, ёзувчи ва унинг романи яқкаланиб қолмаган эди. Адолатсиз танқиднинг бу сафар йўқ қилиш учун танлаган асари бошқа асарлардан кескин фарқ қилар, бу романдан ҳоким мафкура манфаатдор эди. Ёзувчи томонида ҳар иккала танқиддан, ҳар қандай адабиётшунослик ва Ёзувчилар уюшмасидан кўра қудратлироқ бир куч — **ДАВЛАТ СИЁСАТИ, УНИНГ ҲОКИМ МАФКУРАСИ** турар эди. 1938 йили омма қўлига етиб борган «Сароб» номли сиёсий, унинг устига бадий бақувват, психологик нуқтаи назардан таъсирлигина роман, Ленин ибораси билан айтганда, «айни вақтида ёзилган» асар эди. Худди шунинг учун ҳам ҳар бир уюштирилган муҳокама ва мақоладан янчилиб, муаллифини эса маҳкум этиб чиққан юзлаб асарлардан фарқли ўлароқ, «Сароб» нафақат ўзини, балки авторини ҳам бир эмас, бир неча марта соғ олиб чиқди, ҳатто мукофот билан олиб чиқди..

Асар эса кейинроқ, 1953 йилда Сталин ўлгач, мамлакатда бошқача — илиқ шабадалар эса бошлаган, КПСС XX съезди «доҳий» шахсига сизинишни ва унинг ўтказган сиёсатини қоралаган бир пайтадагина қайта қўлга олинди. Чунки, тарих, сал бўлса-да, энди бошқача «тилга кира бошлаган», ҳаммага ишонтирилган гапларнинг кўпи ёлғон эканини айта бошлаган эди. «Сиёсий ҳушёрликлар» аслида сиёсий провакация экани, «халқ душманлари»нинг аксарияти ўша халқ ва миллатнинг асл фарзандлари экани маълум бўла бошлаганди. Ва Абдулла Қаҳҳор, замонни, унинг эврилишларини нозик ҳис қилган ёзувчи бу ўзгаришларнинг моҳиятини, йўналишини, руҳини тездан сезмаслиги, англаб хулосалар чиқармаслиги мумкин эмас эди..

Худди шунинг учун, ўзининг 50 йиллик юбилейи муносабати билан чиқарилажак 3 томлик «Танланган асарлар»нинг биринчи томига алоҳида эътибор берди — «Сароб» романининг, айниқса, гоёсига, сиёсий оҳангига оид ўринлардан, гарчи улар гўзал бадий картиналарни ўзи билан олиб кетишга таҳдид солиб турса-да, воз кечди. Қосимовчилар, бадриддиновчилар суд процессларининг романга кўчиб ўтган руҳини ҳам юмшатишга, оҳангини сал бўлса-да, ўзгартиришга уринди.

Олтишинчи йилларнинг ўрталарига келиб эса қатагон қилинган қатор ўзбек адибларининг номининггина эмас, дастлабки асарларининг ҳам (А. Қодирий романилари, «Тирик сатрлар» китоби, Фитратнинг «Қиёмат» асари ва бошқалар!) ҳаётга қайтаётганини кўрган ёзувчи навбатдаги олти томликнинг яна айнан биринчи томигагина қалам теккизади, «Сароб»га яна айрим гоёвий-сиёсий жиҳатдан замонга мос ижобий ўзгартишлар киритади. Зеро, энди бусиз мумкин ҳам эмас эди..

«Сароб» романининг яратилиши ва қайта ишланишига оид ўз поёнига етаётган мулоҳазаларимиз қандай хулосаларга олиб келади?

Кўриб ўтилганидек, романининг дунёга келишида 20—30-йиллардаги мураккаб ижтимоий-сиёсий ҳаёт, қатагон олди муҳитининг амалда бўлган қадриятлари ҳал қилувчи рол ўйнади. Ёш ёзувчи ўзини ўраб турган шу муҳитнинг, сиёсатнинг забардаст таъсири остида бўлди. Ижодкор дунёқараши ва эстетик ақидалари шуларнинг измида шаклланди ва асарларида бевосита акс этди. Агар Жек Лондоннинг «Мартин Иден» романи бадий нуқтаи назардан унга намуна бўлган бўлса, «Сароб»нинг гоёвий нафосини белгилаб олишида ўша йиллардаги сиёсий пропаганда, 18лар иши, Боту ва Рамз, Мунаввар Қори фаолиятларининг қораланиши, Қодирий ва Чўлпонлар боши устида айлана бошлаган қора булутлар, қосимовчилик, бадриддиновчилик сингари компанияларнинг залвори ҳал қилувчи туртки бўлди. Натижада, замонавий ва тарихий воқеликка нисбатан А. Қаҳҳорнинг эгаллаган позицияси бир ёқлама характер касб этди. «Сароб» романи жуда қуюқ бадий бўёқлари билан бирга, жиддий, ҳозирги кунда инкор қилиниши тўғри келаётган сиёсий оҳанглари билан ҳам саҳнага чиқди.

Гарчи 50-йиллардаги ижобий ўзгаришлар таъсири-

да роман қайта ишланган, ундаги талай ғоявий-сиёсий ўринлар таҳрир этилган бўлса-да, асар ўз номига, ўтказмоқчи бўлган ҳақиқатига содиқ қолди ва бу табиий ҳам. Чунки, 20-йилларда иш кўрган «аксилнқилобий, миллатчилик» ташкилотларининг «кирдикорлари»ни бадий ишонарли, эпик кўламда фош этиш романнынг бадий-ғоявий фундаментини ташкил этадики, бутун асар мана шу асос устига қурилганидан, жузъий таҳриру ўзгартишлар билан уни тубдан янгилаб бўлмас эди. Қолаверса, бу асосдан бутунлай воз кечилса, роман умуман шаклланмаган, қаҳрамонлар тақдири мутлақо бошқача талқин топган, ҳатто, унинг номи ҳам «Сароб» бўлмаслиги керак эди...

ИККИНЧИ ФАСЛ «ҚУШЧИНОР» ТАҚДИРИ

Иккинчи жаҳон уруши шўро халқини жуда узоқ ва такрорланиши шарт бўлмаган қонли синовдан ўтказди. Халқ ундан миллионлаб қурбонлар, чексиз қайғу, битмас жароҳат билан чиқди. Бу халқнинг ажралмас қисми — ёзувчилар урушаётган оммага маънавий қон етказиб бериб туришди. Юзлаб ижодкорлар ҳаётига ёв ўқи сўнгги нуқтани қўйди. Зиёлилар аҳли урушдан аввалги йилларда рўй берган қатағонлар бошқатдан бошига туширилмаслиги учун энди унинг фақат партия манфаатларидан ўзга ўйи йўқ эканини «исботлаган» ҳам эди. Лекин...

Кейинчалик очиқ эътироф этилишича («Правда» газетаси, 1950 йил, 14 август сони бош мақоласи), шахсан Сталин ташаббуси билан 1946 йил 14 августда ВКП(б) МКнинг «Звезда» ва «Ленинград» журналлари ҳақидаги қарори чиқади. Қарор, асосан, рус ёзувчилари М. М. Зошченко ва А. А. Ахматова ижоди ва шахсини инқор қилишга қаратилган эди.

Бу ҳужжатда «Ленинград» журнаlining чиқишини тўхтатишга ва «Звезда» саҳифаларига Зошченко, Ахматова ва «шуларга ўхшаганлар»нинг асарлари етиб келадиган йўллارни беркитишга қарор қилинди. Қарор чиққач кўп ўтмай — 1946 йил 4 сентябрида Совет ёзувчилари уюшмаси Президиуми қабул қилган резолюцияга мувофиқ М. Зошченко ва А. Ахматова бу ижодий уюшма таркибидан қувилди. С. Н. Тихонов ишдаги ғоявий хатолари учун унинг ранслиги вазифасидан четлатилди. Шундан кейин навбатдаги яна бир мафкураравий ҳужум бошландики, унинг ҳам тиғи халқнинг гули ва онги бўлмиш зиёлиларга, ижодкор инсонга қаратилган эди.

«Культура и жизнь» газетасининг 1947 йил 11 март сонида босилган «Совет адабиётининг большевикча партиявийлиги» номли бош мақола кўп жиҳатдан харақтерлидир. Шу ўринда бир йўла эслатиб кетайлик —

бошланган янги қатли олда бош, редакцион мақола-лар айрича эффектли рол ўйнайди. Умуман, шўро маф-курасининг иш юритиш услублари орасида бу йўл энг нишонга тўғри тегадиган, ниқобланган ва сўзсиз бажа-риладиган хили эди. Бу мақолада ҳам М. Зошченко ва А. Ахматова сингари ёзувчилар ижоди бутунлай қора-ланади, замонавий шўро ёзувчиси қандай ёзмоғи маъ-қулу қандай ёзишлиги номаъқул экани ҳақида кўрсат-малар берилади. Унда, ҳатто, Энгельснинг реализм тўғрисидаги қолипга айлантириб бўлинган фикрларига ҳам янги қўшимчалар киритиш зарур, деб топилади:

«Энгельснинг типик характерларни типик шароит-ларда тасвирлаш лозимлиги хусусидаги кўрсатмалари бугунги кунда типик бўлмаган, бироқ эртага шубҳасиз шундай бўладиган янги, ўсаётган нарсаларни кўрсатиш мажбурийлиги ҳақидаги қонда билан тўлдирилиши ке-рак».

Албатта, бундай янгиликларни кашф қилишга турт-ки берадиган сабаблар бўлиши, агар улар бўлмаса, ўйлаб топилиши керак эди. Бундай сабабларни ҳам мақоланинг яширин муаллифлари топадилар, топган-да ҳам бирор одам қарши чиқа олмайдиган мазмун ва шаклда яратадилар: «Ўртоқ Сталин бизни орқага эмас, олдинга қарашга ўргатмоқда. Социалистик реал-измнинг зарур сифати бўлган инқилобий романтика асосида айнан шу интилиш — олдинга қараш ва келажак нури билан бугунги кунни ёритиш ётади». (Ҳам-ма таъкидлар бизники — Р.Қ.)

Адабиёт ва санъатдан, нима қилиб бўлмасин, ўша кунларни ёритиш, ҳеч бўлмаса, ўқувчи халқнинг кўзи қамаштирилиши талаб этилди. Шу тариқа «конфликт-сизлик назарияси» деган антиқа ақида пайдо бўлди...

«Сароб» романини ёзиш билан йирик жанрда ўз қа-ламини чархлаб олган Абдулла Қаҳҳор энди юртимиз тақдирида чуқур ўзгаришлар (ёзувчи назарида шубҳа-сиз ижобий ўзгаришлар!) ясаган колхозлаштириш мав-зусида асар ёзишга тайёргарлик кўра бошлади. Яра-тилган қатор асарлардан фарқли ўлароқ, ёзилажак нарса бевосита колхозлаштириш жараёни ва унинг тақ-дирларини эмас, балки коллективлаштириш деярли тугагани ҳолда ҳамон якка хўжаликда яшаётган кам-бағал инсоннинг колхозга келиш жараёнини кузатиш бўлуви керак эди. Бу ниятни бадниятга кўчириш мақ-садида ёзувчи 1937 йилда Фарғонанинг бир қанча кол-хозларига борди. Агар «Сароб»да, асар табиатидан

келиб чиқиб, колхоз тузилиши тўғрисидаги гаплар қисман эсга олинса (Муродхўжа домланинг қишлоқларга чиқиб келиб топган янгиллиги шаклида), бўлажак повесть (авторнинг дастлабки нияти шундай эди!) бутунчасига шу оламни ёритмоғи мўлжалланди. Шунинг ўйида ёзувчи кўрган нарсаларини мукамал ўрганиб олишга, уларнинг беш-олти йил илгариги қиёфасини тиклашга ҳаракат қилди, одамларнинг ички ва ташқи табиатидан эскизлар олди.

Албатта, Абдулла Қаҳҳор ўз тасаввурларидан келиб чиқиб колхозлаштириш сиёсатининг машъум кўринишларига жиддий эътибор беролмади. Бунинг икки хил сабаби бўлиши мумкин. Биринчи тахмин шундан иборатки, қишлоққа яқин одам сифатида ёзувчининг унда ўтказилган шафқатсиз сиёсатдан хабардор бўлмаслиги ҳақиқатдан йироқ гап. Бироқ у хабардор бўлган барча нарсалар тўғрисида очиқдан-очиқ ёзиш ўша давр шароитида деярли мумкин эмас эди. Шунинг учун ёзувчи ўртадаги йўлни — бошқа асарлардаги каби синфий курашни тасвирлаб, унга муносабат билдиришдан холи, айна чоқда колхоз ҳаётига бағишланган асар яратиш йўлини танлайди. Ва бунда колхозлардаги ҳаётнинг қандайлигини реал тасвирлашга иложи борича уринади.

Иккинчи бир тасаввур шундан иборат бўлиши мумкинки, болалигидан инсоният тарихи синфлар тарихи ва уларнинг курашидан иборат, деган ақида руҳида тарбияланган, Биринчи жаҳон уруши, мардикор олиш даври, граждандар уруши пайтида мутлақо издан чиққан ўзбек қишлоқларидаги ҳаётни ўз кўзи билан кўриб, уни фақат колхозлаштириш сиёсатигина ўнглай олади, деган хулосага чин дилдан ишонган ёзувчи ёпасига колхозлаштиришнинг барча усулларини ёқлаган. «Қўшчийор»да синфий курашнинг кенг планда кўрсатилмаслиги бўлса, боя айтилганидек, ижодий оригиналликка интилишдан бошқа нарса эмас. Бизнингча, бу ҳар икки гипотезани исботлаш учун асар матни чидаш беради. Қолаверса, бизнинг ҳозирги вазифамиз — ёзилиб, адабий фактга айланган асарнинг ижодий тарихини, унинг қайта ёзилишига сабаб бўлган омилларни таҳлил этиш бўлиб, шу таҳлил асносида юқоридаги тахминларнинг қай биридир маълум даражада тасдиқланиши ҳам мумкин.

Кейинги йиллардаги ошкоралик сабаб колхоз тузилиши давридаги чин ҳақиқатлар маълум бўла бошла-

ди. Биз уларнинг ҳаммасини эслаб ўтиришдан ўзимизни тийиб, айримларинигина айтиб кетамиз. С. Завортний ва П. Положевецнинг «Очарчилик» номли мақола-си орқали маълум бўлган даҳшат — коллективлаштириш давридаги оммавий очлик ва унинг оқибатида она боласини, ака укасини нимталаб ейишлар ҳақидаги ҳужжатли ҳақиқатлар кишини лол қолдирмай иложи йўқ. (Қаранг: «Ёш ленинчи» газетасининг 1990 йил, 24—25 июль сонлари.)

Ёки бўлмаса, «Октябрь» журналининг 1990 йил 1 сониди эълон қилинган рус ёзувчиси Михаил Пришвиннинг «Кундалик»ларидаги фикрлар бу сиёсатнинг туб моҳиятини, унинг оқибатида қурбон бўлган миллионлаб одамларнинг қисматини ҳақиқий зиёли нигоҳи орқали очиб беради. Ва М. Пришвин ўша йиллар ижодий муҳити тўғрисида аламли хулосаларга келади:

«Ҳақиқатда гўзаллик бўлиши мумкинми? Жуда ҳам қийин, лекин агар ҳақиқат гўзаллик дунёсида ўз ҳаётини топса, бу ҳолда оламда улуғ санъат пайдо бўлади: инқилобга қадар бўлган рус адабиёти мана шундай улуғ санъат эди.

Ҳа, албатта, бу ҳам ҳақиқат — «Правда» номли партия газетаси қиёфасида гавдаланаётган нарса ҳам ҳақиқат. Бироқ у ўзидан бошқа ҳақиқатни тан ҳам олмайди, билишни ҳам хоҳламайди. Мана энди шундай яшаймиз — санъатда ҳақиқат йўқ, ҳақиқатга бўлса гўзаллик ва инсонийлик бегона...»

Ўз асари учун бу ҳақиқатларни акс эттириш унчалик шарт бўлмаган шакл ўйлаб топган А. Қаҳҳорнинг «Қўшчинор» устидаги иши хийла тез боради. Урушдан аввалги йиллардаёқ асарнинг дастлабки боби босилиб чиқади. (А. Қаҳҳор. «Айрилганни бўри ер», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнали, 1939 йил, 6-сон.) Бироқ «Сароб» билан боғлиқ муаммоларми сабаб бўлса керак, урушгача шундан нарига ўтилмайди, асар тўлиқ тугатилмайди. Уруш даврида эса, унинг ўз мавзу-муаммолари ҳам ёзувчи учун етиб ортар эдики, «Қўшчинор»га жиддий киришиш учун имконият бўлмайди. Бироқ уруш тугагач, бу асар устида адиб яна иштиёқ билан ижод қилади ва тез орада «Қўшчинор» деб номланган романининг биринчи қисми алоҳида китоб шаклида босилиб чиқади. Гарчи русча номи унчалик тўғри танланмаган бўлса-да («Два чинара»), бу асар ўша йилиёқ русчага ўгирилиб (таржимон Ивашев), «Звезда Востока» журналида ҳам чоп этилади. Роман-

нинг оригинал қаҳрамони тақдири ўқувчини бефарқ қолдирмайди, асар тили бўлса, ҳар сафаргидек, қаҳҳорона жозибаси билан оммани ўзига жалб этади. Асар тўғрисида самимий мулоҳазалар, ёзувчи билан учрашув кечаларида турли мунозаралар билдирилади. Хусусан, «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1948 йил 10 март сонида «Ёзувчи А. Қаҳҳор билан учрашув» деган хабар босилган. Унда Тошкент шаҳар ёш ёзувчиларининг навбатдаги адабий кечасида «Қўшчинор» романи қизгин муҳокама қилиниб, йиғинда ёзувчининг ўзи асарининг яратилиши ҳақида гапириб бергани маълум қилинади: «А. Қаҳҳор асарнинг ўнга яқин вариантини тузади, кўп вақт мушоҳада қилади. 1948 йилда (1938 йил дейилмоқчи — Р.Қ.) «Қўшчинор»нинг биринчи бобини битиради. А. Қаҳҳор асар устидаги ижодий иш жараёнида, ҳатто бир жумлани 24 марта ўзгартиради, ўзбек тилидаги нозик қочирмаларни сақлаб қолишга, ўз ҳолича яхлит беришга уринади».

1948 йил 22 март куни «Муқимий» номли театрда А. Қаҳҳорнинг ижодий кечаси бўлиб ўтади. Бу кечага ёзувчи Ойбек раислик қилади ва нутқ сўзлайди. Бу йиғинда ҳам роман шаънига илиқ фикрлар билдирилади. Бироқ, боя айтганимиз, 1946 йилги ВКП(б)нинг журналлар баҳона чиқарган қарорининг кўланкаси Ўзбекистонда ҳам кенг қулоқ ёзмоқда эди. Бу кўланка «Қўшчинор» романига ҳам ўз соясини солмай қўймади. Бирдан бошланиб кетган асарнинг салбий талқини борган сайин кучайиб вулгарлаша бошлади. Бу танқиднинг илк намунасини асарнинг Ёзувчилар уюшмасида бўлган муҳокамаси бошлаб берди. Биз бу муҳокама ва асар талқинига ўтишдан аввал қонуний равишда туғиладиган бир саволга жавоб бериб кетайлик: Нега «Сароб» учун аҳамиятсиз бўлган вулгар танқид «Қўшчинор»нинг қайта ёзилишида марказий ўринга чиқарилмоқчи? Балки бу қайта ишлашнинг ҳам бошқа сабаблари бордир?

Йўқ, «Қўшчинор» романининг «Қўшчинор чироқлари»га айланишида ҳал қилувчи ролни айни конфликтсизлик даври танқиди, унинг санъат табиатига ёт бўлган талабу истаклари ўйнади. Гап шундаки, «Сароб» романидан фарқ қилароқ, бу асар мақбул қолипга, кўрсатиб берилган ғоялар талқинига унчалик мос келмас эди. Худди А. Фадеевнинг «Ёш гвардия» романига нисбатан айтилганидек (Қаранг: «Култура и жизнь» газетаси, 1947 йил, 30 ноябр сони), бунда ҳам партия-

нинг бу сафар энди қишлоқдаги «етакчилик роли тўла кўрсатилмаган», ўзбек қишлоқлари ҳоким мафкура кўришни хоҳлаганидек колхоз туфайли тездан гуллаб-яшнаб кетмаган, энг «ёмони» бўлса, асарнинг марказий қаҳрамони сталинча беш йилликларнинг зарбдор вакили эмас, ҳали колхоз аъзоси ҳам бўлмаган, онгидаги ижтимоий-сиёсий дунёқараш шўрочасига шаклланмаган бир деҳқон эди. Асар қаҳрамонларининг бир талай ҳаракатлари бўлса, ҳатто кишида (совет ўқувчисиди!) шубҳа туғдириши, уни «тўғри йўлдан оздириши» мумкин эди. Қолаверса, бир бошли романда совет жамиятининг яшаш тарзи бўлган сиёсий-ғоявий кураш мутлақо четлаб ўтилгандики, бунга йўл қўйиб бўлмасди.

Демак, 1948 йилнинг 28 июл — 2 август кунлари Ўзбекистон Совет ёзувчилари союзининг биносидида «Қўшчинор» романига бағишланган катта мунозара бўлиб ўтди. Уни бошқариб борган Ойбек ўзининг кириш сўзида романга ижобий баҳо бериб айтади:

«Кейинги 1—2 йил ичида ўзбек адабиётида анча йирик асарлар пайдо бўлди. Бу асарлар орасида энг кўзга кўринарлиги, ўзининг олган мавзуи бўйича энг муҳими ва бутун мақсадни бера олган, орзу-талабларимизни бера олган А. Қаҳҳорнинг романи бўлди». (Бывший ЦГА УзССР. Фонд 2356, Опись №1, Ед.хр. 158. «Стенографический отчет дискуссии по роману А. Қаҳҳора «Кошчинар». стр.1. Бундан кейин кўчирмаларнинг фақат саҳифаси кўрсатилади.)

Олдинроқ кетиб шуни таъкидлаш лозимки, сўзга чиқувчиларнинг аксарияти (улар йигирма нафардан ортиқ бўлган!) асар тўғрисида фақат салбий фикрларни маҳсус тайёрлаб келишгани диққатни ўзига тортади. Қаршимизда турган архив қоғозларида ҳеч ўзини кўрсатмаган, бироқ кейинроқ бор кўлами билан майдонга чиқадиган кучлар аввалдан асарни бутунлай инкор қилишга қаратилган руҳни уюштиришади. Бу нарса муҳокама сўнгида гапирган А. Қаҳҳор сўзларидан ҳам маълум бўлади. Ундан ташқари, ўз-ўзидан кутиладики, гапирувчилар ВКП(б)нинг юқорида эслатилган қарорини бир лаҳза бўлсин эсдан чиқармайдилар.

Муҳокамада аввал Абдураҳмон Алимуҳамедовнинг роман тўғрисидаги доклади тингланди. Бу доклад тексти орадан бир кун ўтибоқ газетада («Қизил Ўзбекистон», 1 август сони) ҳам босилди. Танқидчи А. Қаҳҳорнинг ҳикоянавис сифатидаги маҳоратига қисман

тўхталади-да, кейин бевосита «Кўшчинор»ни танқид қилишга тушади. Асарда йўл қўйилган «принципиал сиёсий хатолар» сифатида колхоз тузилишининг бошланғич палласи кўрсатилмагани, «партиямизнинг ва Совет ҳокимиятининг бу соҳада олиб борган сиёсатининг буюк тарихий аҳамиятини тушунмаслик», колхозлаштириш ҳаракатининг «асосий негизи бўлган синфий курашлар ва бу соҳада партиямизнинг тутган сиёсати тўғрисида гапирмаслик» ва бошқалар кўрсатилади. Аҳмедов ва Урмонжон фаолияти «майда-чуйда ишлар билан чегаралаб қўйилгани», «агар ёзувчи бу кишиларни «икир-чикир»лар ботқоғидан қутқариб, кенг ҳаёт оқимига солиб юбормаса, уларнинг қўлидан ҳозирги замон кишиси «паспорти»ни қайтиб олиш лозим»лиги уқтирилади (4—9-бет). Мана шундай майда-чуйда фаолият сифатида, масалан, бир эпизодни — Урмонжон (колхоз раиси)нинг Мадаминбобо деган чолни жаноза ўқитиб кўмдирганини партия сиёсатига зид, деб баҳолайди. Муҳокамада ва кейинроқ чиқадиган мақолаларда кўпларга маъқул бўлмаган мана шу эпизодга батафсилроқ тўхтаб ўтайлик.

Гап шундаки, «Кўшчинор» романининг «Капсанчилар қишлоғи» бобида бу ердаги колхоз тузилиши тарихига онд тафсилотлар ҳикоя қилинади. Бу ишда учраган қийинчилик ва мураккабликлар ўзига хос тарзда тасвирлана туриб, Урмонжоннинг колхоз раиси сифатида одамлар орасида олиб борган тушунтириш ишларига, унга нисбатан аввал бўлган ишончсизликка онд эпизодлар чизилади.

«Бироқ бу узоққа бормади... (Ўқиймиз романдан — Р.Қ.)

Урмонжон Мадаминбобонинг қазо қилганини кечаси эшитдию, азонда унинг уйига бориб, жанжал устидан чиқди: Мадаминбобонинг кампири, қавм-қариндоши, ёру жўралари бўлган чоллар бир тарафу, унинг чоч қўйган, итёқа сариқ кўйлак ва буқоқлик жигарранг шим кийиб тўппонча тақиб олган йигирма ёшлардаги ўғли бир тараф, чолга жаноза ўқитиш-ўқитмаслик устида муноқаша борар эди. У районда ишлар экану отасининг ўсаллигини эшитиб, у билан видолашиш учун эмас, унга жаноза ўқилишининг олдини олиш учун келган экан. Онаси зор-зор йиғлар, отаси жаноза ўқитиш ҳақида васият қилганини айтиб, шу ерда ўтирганларнинг ҳаммасини гувоҳликка тортар, ёш йигит кўнмас, дўқ урар, тўппончасини гоҳ қуймичига, гоҳ ёнбо-

шига суриб қўяр эди. Урмонжон кампирни юпатди, хуноб бўлиб турган чолларга кўз қисдию ёш йигитнинг олдига бориб, «ука, отанг шундай васият қилганига ишонмайсанми?» деб сўради. Йигит хўмрайиб, «тушунмаган одам қилса қилаберади-да!» деб жавоб берди. «Бордию, — деди Урмонжон, — ўша тушунмаган отанг, фалон жойга бир хум тилла кўмиб қўйганман, шуни кавлаб олгин деб васият қилган бўлса, кавлаб олармидинг? Улганингга қарамай, пешонангни боғлаб тушарсан, дейман?!» Урмонжон шу гапни айтдию, гангиб қолган ёш йигитнинг жавобини ҳам кутмай, имомга киши юборди ва ўзи ўлик ётган уйга кирди...» (Абдулла Қаҳҳор. «Қўшчинор». Тошкент, 1947 йил, 48—49 бетлар. Бундан кейин фақат саҳифа кўрсатилади.)

Урмонжон ювғувчига ҳам ёрдам беради. Мадаминбобони қабрга ҳам ўз қўли билан қўяди. «Шундан кейин ҳамма, хусусан чоллар самоварда унинг атрофида тўпланадиган, бир-икки кун самоварга чиқмаса, унинг суҳбатини кўмсайдиган бўлди» (Ўша жойда).

Роман танқидчилари муаллифга икки хил эътироз билдиришади. Биринчидан, нега шунақа вазият танланган? Урмонжон бошқа буюк ишларда халққа ўрناк кўрсатса бўлмасмиди? Иккинчидан, жамоа хўжалиги раҳбари Урмонжоннинг бундай вазиятда кўрсатилиши атеистик жиҳатдан мутлақо нотўғри, муаллиф совет қаҳрамонларини диний мафкурага қул этиб тасвирлаган.

Бизнингча эса, романдаги бу эпизоддан муаллифнинг кўзлаган мақсади бутунлай бошқача. Яъни, биринчидан, колхоз тўзилиши тўғрисида гап чиққач, одамлар орасида у ҳақда турли ваҳималар (ҳозир маълум бўлдики, уларнинг аксарияти ҳақиқат экан!) тарқалгани, деҳқонларнинг катта қисми унга шубҳа билан қараб, иккиланиб турганлари тарихий ҳақиқат. А. Қаҳҳор яратган Урмонжон ўзининг тарихдаги ҳамкасбларининг аксариятидан фарқли ўлароқ, ёзувчининг маълум даражадаги идеалини ўзида мужассамлаштирган эди. Халқимиз одамни кўпроқ мусибатли кунларда синайди. Ёзувчи халқнинг бу психологиясини ўзи ҳам нозик ҳис қилгани туфайли, қаҳрамонига ҳам бу сифатни лозим топади. Жаноза ўқитиш эпизоди айни ўринда динга эмас, Урмонжонга, унинг ўтказмоқчи бўлган сиёсатига ишончни, колхозга хайрихоҳликни мустаҳкамлар, бу ҳолат халқ ҳаётида тишик воқеа эканлиги эса янада муҳим эффект берар эди. Иккинчидан,

агар Урмонжон ҳаммани ҳуноб қилиб турган анави «тўппонча таққан» ўғилни ҳимоя қилганида, халқнинг Урмонжонга нисбатан ҳозиргача сақлаб келган ишончсизлиги нафратга айланган, унинг бошқа «буюк ишлар»даги ҳар қанақа оташин гапи шу нафрат деворига урилиб, қайтиб кетган бўлур эди.

Албатта, танқид бу мураккабликдан кўра кўпроқ, нима қилиб бўлмасин, ёзувчининг бўйнига айб тақашни, юқорида айтилганидек, олдиндан хоҳлар эди. Бу эпизод билан боғлиқ яна бир мулоҳазани ҳам айтиб ўтиш лозим. А. Қаҳҳор талқинидаги районда ишлайдиган, «тўппонча таққан йигит»нинг маънавий қиёфаси (яна тўғрироғи қиёфасизлиги!) кўп ўринларда Ч. Айтматовнинг «Асрни қаритган кун» романидаги замонавий манқуртни — Собитжонни ёдга туширади!

Яна А. Алимӯхамедовга қайтамиз. У секин-аста энди романга қаҳрамон қилиб олинган одамнинг сиёсий қиёфасини тафтиш қилишга ўтади. Ўз докладда унинг қандай киши бўлмоғи кераклигини муаллифга «кўрсатиб беради»:

«Сидиқжон колхозлаштириш ҳаракати бошланганда батрак ва камбағал деҳқонларнинг бу ҳаракатга қандай муносабатда бўлганликларини, партия ва Совет ҳукуматининг бу таклифларини қандай кутиб олганликларини ҳамда ўзлари ҳам қандай ташаббус кўрсатганларини ифодаловчи бир образ бўлиши керак эди». (Гап тузилишидаги озгина ғализликни стенографистканинг иши деб билдик!).

Танқидчининг бу талабларига жавоб бермаган бош қаҳрамоннинг ҳаракатлари энди унинг назарида буткул тесқари, салбий маънолар касб этади: «Сидиқжон колхозга яхши ният билан ҳам келган одам эмас. У колхозларга жиноят макони, колхоз аёлларига икки оғиз ширин сўзга учадиган бузуқ хотинлар деб қарайди». (11—12-бетлар.)

Танқидчининг бу эътирозларига сабаб бўлган қаҳрамон ҳаракатлари таҳлилига шу бобнинг иккинчи ярмида батафсил тўхталамиз. А. Алимӯхамедов ўз «талқини»нинг давомида фақат қаҳрамонларнигина эмас, ёзувчи мақсадини ҳам ҳеч «тушуна олмай», унинг ижодий принципларига ҳам шубҳали назар солади. У ўз гапларини асарни қизиқиб ўқиган ўқувчилар номидан бемалол айтаверадик, бу ҳам ўша йиллар танқидининг энг ёйилган усулларидан бири эди:

«Абдулла Қаҳҳор мана шу одамни ўз асарининг

бош қахрамони қилиб олади. Энди биз бу ерда ўқувчиларнинг норозилигини қайси тил билан изҳор қилишни билмаймиз. Наҳотки, ёзувчи маънавий жиҳатдан шунчалар қашшоқ бўлган одамни ўзининг бош қахрамони қилиб олса?! Наҳотки, адабимиз соғлом тушунчаларга эга бўлган замонамизнинг илғор одамларини акс эттирувчи образни ҳаётдан тополмаган бўлса? Ахир, социалистик давр адабиётининг хусусияти совет кишиларининг яхши хислатларини намоён қилиш эмасми?» (14-бет.)

Адабиёт табиатини мутлақо ҳисобга олмаслик, конкрет бадний ҳодисага унинг ўзидан келиб чиқиб эмас, балки догматик кўникмаларнинг метин исканжасида туриб баҳо беришлик, бизнингча, мана шундай кулгили қарашларга йўл очади. Ҳолбуки, ёзувчи асар руҳига худди шу нарсани — жамиятда юз берган ижтимоий ўзгариш (ёзувчи тушунчасида ижобий ўзгариш!), ҳатто узоқ йиллар онгида хусусийлик психологияси қотиб қолган (ёзувчи талқинида) кишига қандай ижобий таъсир этганини, у адаша-адаша бу фикрий турғунликдан қутулгани тўғрисидаги идеяни имкон даражасида сингдириб юборганди. Агар Сидиқжон асарга тайёр, камчилик-қусурлардан холи, ҳар қандай ишни муаллиф кўмагида дўндириб ташлайдиган образ бўлиб кирганида бу романнынг номи «Қўшчинор», унинг автори А. Қаҳҳор бўлмаслиги кераклиги «адабиётчи»ни қизиқтирмайди.

Ўзига хос бу танқид эстафетасини докладдан сўнг биринчи сўз олган адабиётшунос Иззат Султон давом эттиради. У «ўзидаги ҳамма иккиланишларга қарамай «Қўшчинор» ҳақида бир мақола ёзишга қарор қилганини, бу ердаги гапларнинг қайси бирига қулоқ осиб ёзувчи ихтиёрида (ҳозирча!—Р.Қ.) эканлигини айтгач, мақсадга кўчади. Олим асар тўғрисидаги фикрларини дабдурустдан шундай даъво — айблов билан бошлайди: «Романда масаланинг қўйилиши бошданок нотўғри ва бу масала талантли ҳал этилганига қарамай, барибир нотўғри ҳал қилинган». (36-бет. И. Султон рус тилида гапирган.)

Бундай «нотўғри»ликни мунаққид нималарда кўради?

«Қолхозлар қашшоқ қилиб тасвирланган, у ерда кўзга ташланадиган нарсалар — қашшоқлик, ботқоқлик. Уғли армияга кетган кампирнинг уйида қуритилган қовоқ осиглиқ туради. Тасвирнинг ҳар бир дета-

лида кўзга қашшоқлик кўринади, ҳолбуки, ер ислоҳоти бўлиб батрақлар ер олганидан бери ўттиз йил вақт ўтди. Бу давр ичида улар нималаргадир эга бўлганку!» (38-бет.)

Бизнингча, танқид қилиш иштиёқи И. Султонни шунчалик ўзига жалб этадики, оддий нарсаларни чалкаштираётганини-да сезмай қолади. Ер ислоҳотидан кейин колхозлаштириш давригача ўттиз йил эмас, 5—6 йил вақт ўтган эди. Нимагадир танқидчи ўзи яшаб турган даврдан ҳисобни бошлайди. Янги тузилган колхозларни, ҳаётда бўлмаса-да, китобда гуллаб-яшнаган, бойбадавлат кўриш истаги («Культура и жизнь»даги соц. реализм олдига қўйилган навбатдаги янги талабларни эслайлик!) танқидчининг эътиборидан тарихий реаликни соқит қилади. Қолаверса, романдаги айни тасвирлар сидиқжонларнинг кўзини очган сабаблар сифатида берилганки, улардан «тарихий хато» ахтарилмаса ҳам бўларди:

«Сидиқжоннинг кўзига эрталаб машъум бир чордевордай кўринган ҳовли, худди одамни ютиб, ернинг қаърига олиб кириб кетаётгандек кўринган эшик ва даричалар энди кўзга бошқача, иссиқ, кампирнинг ўзидай ўтмишдан шикоят қилиб тургандай кўринар эди». (101-бет.)

И. Султон романда сиёсий кураш кўрсатилмаганини кескин танқид қилади. Бу мулоҳаза диспутда қатнашган бошқа нотиқларнинг тилидан ёзилган ўнлаб мақолалар орқали ҳам айтилгани туфайли, келинг, унга батафсилроқ тўхталиб ўтайлик.

«Кўшчинор» романини ёзиш билан ёзувчи кўзлаган идея, асарнинг умумий руҳи ўша пайтда биринчи китоби эълон қилинган М. Шолоховнинг «Очилган кўриқ» романиниқидан тубдан фарқ қиларди ва бу табиий ҳам эди. М. Шолохов очган йўлни ўзбек тилида қайтадан босиб ўтиш мутлақо шарт эмас эди. Агар Шолохов романида бош қаҳрамон Давидов ва унинг маслакдошлари колхозлаштириш сиёсатининг амалга оширувчилари бўлиб майдонга чиқишса, «Кўшчинор»нинг бош қаҳрамони Сидиқжон худди шу даврнинг бошқа бир гуруҳи вакилидир. Агар Давидов амалга оширувчи бўлса, Сидиқжон «амалга ошувчи» одам образидир. Масаланинг яна бир томони бор. Сидиқжон Зуннунхўжа уйида узоқ вақт ичкюёв бўлиб яшаган, умумий оқимдан вақтинча четда турган характер. Колхоз қурилатган, у «ёғоч кавуш кийган кишининг юришига ўхшаш

қийинчиликларни» бошдан ўтказаётган кунларда Сидиқжон ҳали воқеаларнинг таъсир доирасига кирмаган, иккиланиб юрган эди. Ёзувчи тасвир ва таҳлил объекти қилиб худди шундай кейинги ривожланишни танлайди. Яъни синфий кураш билан боғлиқ ҳодисаларнинг Сидиқжон биографияси ва характерига алоқаси йўқ. Роман мақсади очиқ синфий курашни эмас (Шолохов шу йўлдан борган эди), балки ёпиқ, ички руҳий курашни — Сидиқжон ўй-фикрларидаги олишувни, янгиланишни бериш эди ва ёзувчи бунга баҳоли қудрат эришганди ҳам. Бундай адабий мақсад ҳам бўлиши мумкинлигини ҳеч ҳазм қилолмаган И. Султон Сидиқжонни (ва умуман бунақа одамларни!) шўро адабиётининг бош қаҳрамони бўлишга ҳаққи йўқ, деб ҳисоблайди:

«Бизнинг адабиётимизнинг бош қаҳрамони ким? Ҳар доим ижобий қаҳрамон. Бу романда Сидиқжон деган одам бор, бироқ, у қаҳрамон бўла олмайди. Биз Урмонжонни, райком секретарини қаҳрамон сифатида кўришни хоҳлаймиз» (40-бет).

Танқидчи нималарни хоҳламайди, дейсиз? И. Султоннинг бу талаблари, афсуски, «Қўшчинор чироқлари»-да эътиборга олинганки, биз унга кейинроқ тўхталамиз.

Ҳарқалай, И. Султоннинг бу талаблари ўша давр шоираси С. Сомованинг «кашфиётлари» олдида ҳеч нарса бўлмаб қолади. Шоира — танқидчи адабиётга шунчалик примитив нарса сифатида қарайдики, балки ўзининг шоиралик қимматини ҳам шу нарса белгилаб қўйгандир. У А. Қаҳҳор ўз қаҳрамонини «халқнинг энг яхши вакилларида эмас, қандайдир жуда қийин томондан» танлаганини ҳеч «тушуна олмайди». Светлана Сомова Сидиқжоннинг онаси олиб келган беҳиларни кўриб, ўғил сифатида ўзидан уялиб кетганлигини «ўз онасини севмаслик, она совғасидан уялиш» деб тушунадикки, бу гапларни муҳокама қилиб ўтиришнинг ўзи, бизнингча, ортиқча.

«Ажойиб ўзбек мақоли бор — қозонга яқин юрсанг, қораси юқади. Шунга ўхшаш аҳмоқ одамни безовта қилиб балога қолиш мумкин. Ҳайронман, нимага автор шунақа одамни танлади?» (41-бет, Сомова ҳам, албатта, русча гапирган!)

С. Сомовага фақат бош қаҳрамон эмас, асардаги жой номлари ҳам ҳеч мақбул эмас. У Бақақуриллоқ, Қўғазор, Бешсерка, Қапсанчи сингари қишлоқларга

(у қишлоқлар номини русчага таржима қилиб кулади ҳам!) «наҳотки, поэтикроқ номлар топилмаган бўлса?!» дея ҳайрон бўлади.

Романда агроном Иброҳимов, Ўрмонжон, Сидиқжонларнинг оз меҳнат қилиб, пахтадан кўпроқ даромад олиш йўллари тўғрисидаги суҳбатлари ўрин олган:

«— Агар шу колхозда бир центнер пахта бир меҳнат кунига тушса, қандоқ бўлар эди? — деди Иброҳимов Сидиқжонга қараб.

Сидиқжон қовунни тез-тез карчлар экан, кулди:

— Унда одамларнинг итялоғи олтиндан бўлар эди-ку!» («Қўшчинор». 1947 йилги нашр, 151-бет.)

С. Сомова худди шу гапни ушлаб олиб нималар деб юбормайди. У билдирган фикрлардан ҳам кўра, бошқа бир нарсага эътиборни тортиш учун стенограмманинг шу жойини батафсилроқ келтирамиз:

«С. Сомова: Наҳотки, колхоз тузумининг моҳияти одамларнинг бойиши ва уларнинг ўз итлари учун олтин ялоққа эга бўлишларида бўлса?!

Залдан овоз: Охир-оқибатда шунда!

Овоз: Социализмнинг ўзи ҳам шунда.

Сомова: Биз бу вазифаларни бажариш учун катта қийинчиликларни бошдан кечирмоқдамиз, бироқ биз итялоқларнинг олтиндан бўлиши учун жон куйдирмаслигимиз керак. Бундай ҳолда қаҳрамон бойиш мақсадида колхозга кирган бўлиб чиқади.

Овоз: Хўш, бўлмаса қайси мақсадда колхозга кириш керак?!

Овоз: Яхши яшаш учун кирилади-да!

Овоз: Биз инқилобни омманинг яхши яшаши учун қилдик-ку!

Сомова: Мен ўйлайманки, агар автор ўзининг келгуси ишларида шундай жойларни қайта кўриб чиқмаса, бу нарса унинг романини тўла муваффақиятсизликка олиб келади. Чунки, авторнинг бу позициясидан келиб чиқадиган бўлсак, колхозлар итларнинг олтин ялоқда овқат ейиши учун тузилган, деган хулоса келиб чиқади. Бу буткул нотўғри позициядир». (44-бет. Бу «шоира»нинг шеър ёзишдан кўра шунақа юмушларга кўпроқ ярагани тўғрисида адабиётшунос Наим Қаримов ҳам ўз мақоласида тўхталиб ўтди. Қаранг: «Ўзбек адабиётининг жаллодлари». «Фан ва турмуш» журна-ли, 1991 йил, 1-сон.)

Энди бир муддат Абдулла Қаҳҳорнинг шу гаплар-

ни тинглаб ўтирган ҳолатини тасаввур қилиб кўрайлик.. Бундан ташқари, ўқувчи омма номидан бемалол гап-раётган одамлар уюштирган «муҳокама» руҳи билан ўша ўқувчиларнинг, жамоатчиликнинг фикри нечоғли бошқача эканига ҳам эътибор берсак, ижодкорга нисбатан қилинаётган адолатсизликнинг моҳияти янада равшанроқ кўринади. Хуллас, бундай «асаршунослик» икки кун давом этади. Тўғри, сўзга чиққанлар орасида нисбатан адолатли бўлганлар ҳам (С. Аҳмад, ўқувчи Пўлотов каби) бор эди. Бироқ бу диспутнинг умумий руҳида «Сароб»дан фарқ қилароқ, «Кўшчинор»ни таҳлил қилиш эмас, унга сиёсий ҳукм ўқиш барибир устувор бўлди. Муҳокама сўнггида А. Қаҳҳорнинг ўзига сўз берилади. Ёзувчи, йиллаб оқ қоғоз устида ижод машаққатини тортган, имкон даражасида ўқувчи омма маънавиятини ўстириш умидида қалам тебратган роман муаллифи қуйидаги камтар сўзларни айтади:

«А. Қаҳҳор:... Ёзувчи учун энг муҳими шу китоб тўғрисидаги гап, китобда ёзилмаган нарса тўғрисида эмас. Китобда бор нарса тўғрисида ўқувчининг, ҳам танқидчининг фикрини эшитиш... Мен бўлган гапларга жуда диққат билан қулоқ солдим. Ҳозир менинг бир нарса дейишим қийин. Бу нарсалар, бу талаблар катта масалалар. Шунинг учун ўйлаб кўришим керак.

Энди жумлаларнинг ўқилиши масаласига келсак, бу ерда ҳеч қандай мураккаблик йўқ, бир-икки вергулнинг нотўғри қўйилиши бу ҳеч қандай тўсиқ эмас. (Гап асарни бадий томондан йўққа чиқармоқчи бўлган Р. Жуманиёзовга қаратилган — Р.Қ.) Борис Полевойнинг китобида совет қаҳрамони айтадики, ер юзида ҳеч қандай хотин йўқки, эркакка берилмаса, яна айтади — ҳар қандай хотинни икки соат ичида қўлга олиш мумкин. Шунга ўхшаш бу ерда ҳам тўғрилаш мумкин...

Энди мен ҳозир билмай қолдим, мен ҳалиги восита билан (жаноза ўқитиш эпизоди — Р.Қ.) Урмонжонни ҳалиги тўппонча таққандан фарқ қиладиган, халқ билан келишувчи одам деб олгандим...

Бир-биримизга шундай десак, нима бўлади? Мумкинми, мен билан мунозара қилсангиз, эҳтимол, менинг ўзимнинг назарияларим бордир...» (71—72-бетлар.)

Биз ёзувчининг гапини анча кенг кўчирдик. Буни, албатта, бежиз қилмаяпмиз. Чунки, ёзувчининг мана шу гаплари ҳам орадан бир неча кун ўтгач, жумҳуриятнинг марказий газетасида «Большевикча танқидни

менсиямаслик» деб эълон этилади. Батафсилроқ тўхта-
лайлик.

«Муҳокама»да нари борса қирқ-эллик киши қат-
нашгандир. Жумҳурият жамоатчилиги бўлса, унинг ўт-
ганлиги тўғрисида газета хабари орқали воқиф бўл-
ган. «Қизил Ўзбекистон» газетаси ўз хабарида диспут-
да энг адолатсиз фикрлар айтган Р. Жуманиёзовни
таъкид билан маъқуллагани ҳолда, асар муаллифини
кескин танқид қилади. Абдулла Қаҳҳорнинг юқорида
келтирганимиз гапларини ва хабарда бу гапларга бил-
дирилган муносабатни солиштириб, яна бир марта бош-
ланган танқид ҳужумининг бошқарилиш ўрни юқори-
ларга кетишига амин бўламиз:

«Романнинг автори А. Қаҳҳор танқидлардан тегин-
ли хулоса чиқариб олмаган. Шунинг учун ҳам ҳаққо-
ний танқидларни рад этишга уриниб кўрди. У «Қўшчи-
нор»нинг иккинчи қисми чиқмасдан, биринчи қисмини
танқид қилиш ноўрин, деди ва қилинган ҳаққоний тан-
қидни рад этишга уринди. А. Қаҳҳор қилинган ҳаққо-
ний танқидларнинг мазмунига тушуниб етмай, катта
хато қилди. У мунозарада қилинган танқид асосида ро-
манда кўрсатилган хатоларни албатта тузатиши керак»
(«Қизил Ўзбекистон» газетаси. 1948 йил, 4 август сони).

Хабар руҳида оддий газета ахборотларининг холис
қараши эмас, балки маълум кучларнинг муайян мақ-
садларни ҳимоя қилувчи, ромanni тезроқ инкор этув-
чи кучи шундоқ сезилиб турибди.

Тарих фанлари доктори, профессор М. Ғ. Ваҳобов
«Правда Востока» газетасида эълон қилинган «Тарих
ҳақиқатига қарши» номли мақоласида 80 йиллар ада-
биётшунослигида «урушдан кейинги йиллардаёқ рес-
публикада фoш этиб ташланган» классик адабиётни
баҳолашдаги буржуача «ягона оқим» назарияси қайта
бош кўтараётганини ҳеч қандай мисолсиз танқид ости-
га олади. Мана шу мақола сабаб муаллифнинг уруш-
дан кейинги йилларни нега бунчалик қўмсаб эслагани
билан қизиқдик. Бу қизиқишимиз бизни ғалати факт-
ларга дуч келтирди.

Уша пайтларда ЎзК (б) П МК секретари вазифаси-
да ишлаган М. Ваҳобов жумҳуриятдаги маънавий му-
ҳитнинг «режалаштирилиши»да марказий ролларнинг
бирини ижро этган. Ҳар бир сўзлаган нутқининг, ма-
қоласининг устига чекадиган имзоси унинг шахсий
фикрини бирданига умумлашма даражасига, энг мақ-
бул ва тўғри мулоҳаза кўламига кўтарган. Уларни фа-

қат тасдиқлаш, қўллаб-қувватлашгина мумкин бўлиб, инкор этиш ёхуд эътироз билдириш халққа қарши бо-риш билан барабар эди.

1949 йилнинг 1—4 март кунлари ЎзКПнинг X съез-ди бўлиб ўтади. Ундаги музокараларда сўзга чиққан-лар орасида М. Ваҳобов ҳам бор эди. М. Ваҳобов ўз нутқида Алишер Навоийнинг уруш туфайли орқага су-рилган 500 йиллик тўйи яқиндагина бўлиб ўтганига қарамасдан, мумтоз адабиёт намуналарига, унинг яра-тувчиларига ҳеч қандай конкрет асоссиз менсимаслик позициясида туради. У бир ўқ билан икки қуён овлаш йўлини тутди — ҳам классик адабиёт ва халқ оғзаки ижоди намуналарига, ҳам янги давр адабиётига ўта вульгар социалогик фикрлар билан қарши чиқади:

«Ўзбек жангчиларига бағишланган бир қанча асар-ларда Алпомиш, Гўрўғли ва бошқа қаҳрамонлар идеал-лаштирилиб, кўкка кўтарилиб мақталган. Бундай асарларда ўзбек жангчилари ана шу ўтмишдаги қаҳ-рамонлардан ибрат олишга даъват этилган...»

Сўзининг давомида М. Ваҳобов бадий қуввати, қамров доираси, мақсадларининг турли-туманлигидан қатъи назар, ўнлаб асарларни яна ҳеч қандай далил-исботсиз пучакка чиқараверади:

«Навоий», «Жалолиддин» драмасида феодал жамия-ят ва феодализм даврининг арбоблари кўпроқ идеал-лаштирилди. «Фарҳод ва Ширин», «Улуғбек» либрет-тосида хитой маданияти олдида сажда қилишга ва кос-мополитизм ғояларига йўл қўйилди. «Тоҳир ва Зухро», «Лайли ва Мажнун», «Баҳодир» мусиқали драмасида ва бошқа бир қанча асарларда умидсизликка йўл қў-йилиб, афсонавий қаҳрамонлар ҳаддан ташқари мақ-талди» («Қизил Ўзбекистон». 1949 йил, 6 март сони).

Кўринадики, нимаики ўтмишга, халқ ёдига таал-луқли бўлса, ҳаммаси ёппа инкор қилинади, нотик халқ-ни бу илдизларидан маҳрум этишга интилади.

Кузатишларимиз давоми шуни исботлаётганики, бу салбий ҳаракатлар биргина чиқиш билан чекланиб қол-май, ўзига хос режа асосида, босқичма-босқич амалга оширилган. Юқоридаги гуруҳлар танқид жиловини ўз қўлларига олиб, у орқали адабиётни ўзларига мақбул йўللарга бошлаб боришни мақсад қиладилар. Бу мақ-садда фронтга янги кучлар, янада адолатсиз фикр-мулоҳазалар тортилди..

Ф. Кафканинг «Жазо колониясида» номли ҳикоя-сида тасвирланган қатл дастгоҳидай мукамал система

ишлашда давом этади. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1949 йил 22 июл соннда «Адабиётимизнинг ғоявий-бадний юксаклиги учун» деган дабдабали сарлавҳа билан яна бир бош мақола эълон этилади. (Шу боб аввалида газеталарнинг бош мақолалари, уларнинг «қудрати» тўғрисида билдирган фикрларимизни эслайлик.) Гарчи бу сарлавҳани ўқиб омма умумадабиёт кўламидаги фикрларни, адабиёт табиатига мос фикрларни кутган бўлса-да, афсуски, унда муҳаррирнинг ўзи аввалдан қарши туриб келаётган асарларгина яна тилга олинади, беаёв танқид қилинади:

«Ойбекнинг «Қизлар» поэмаси, Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор» асарлари каби йирик асарларда ҳам большевиклар партиясининг ташкилотчилик ва етакчилик роли мутлақо четлаб ўтилади. Ўзбекистон Совет ёзувчилари органлари — «Шарқ юлдузи» ва «Звезда Востока» журналлари ўз ишларини қайта қура олмадилар. Бу журналлар А. Қаҳҳорнинг «Қўшчинор», Шариповнинг «Максим Горький» деган ғоявий жиҳатдан яроқсиз асарларини босиб чиқариб, катта хатога йўл қўйдилар».

Кўряпмизки, вульгар социалогизм танқиди энди тўғридан-тўғри амалий ҳаракатга ўтади. Энди гап, ҳатто, ёзувчининг асарини умуман босиб чиқармаслик томонга ривожлантирилади. Ҳар қандай фикр ҳам нимагадир асосланишдан, нимагадир ишончдан туғилади ва олға сурилади. Мақоланинг сирли авторда «Қўшчинор»ни инкор эта оладиган жиддий, асосланган фикрлар йўқ эканини-юқорида бир неча марта кўрдик. Хўш, унда бош мақола қандай кучга ишониб, орқа қилиб ёзилган, деган табиий савол қаршимизда кўндаланг бўлади. Агар шу соннинг 2—3-бетларига қарасак, ўша кучга, ўша йиқилмасдек туюлган таянчга дуч келамиз. Бу саҳифалардан жой олган М. Ваҳобовнинг мақоласи ҳам жуда чиройли ном билан чиққан — «Ўзбек совет адабиётини янада юксалтириш учун». Лекин идеология котиби бу юксалтиришни нисбатан талантли ёзилган асарларни ерга уриш билан, мумтоз адабиётни оёқости қилиш орқали амалга оширишни истайди. Бизнингча, бош мақолага дадиллик берган фикрлар қуйидагилар эди:

«Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор» романида колхоз воқелиги қўпол равишда бузиб берилади, колхоз кишиларининг образи бачканалаштирилади... Сидиқжон қишлоқлар ёппасига коллективлашиб бўлгандан кейингина тасодифий равишда колхозга кириб қолган, заиф,

қолоқ, синфий онгсиз киши сифатида тасвирланади. Автор колхозчиларни қолоқ тушунчали қилиб кўрсатади, колхозчиларни ва ҳатто колхоз раҳбарларини ҳам феодал-бой мафкураси қолдиқларига қул қилиб қўяди.

М. Ваҳобов съезддаги фикрларини давом эттириб, замонавий ёзувчиларни мумтоз адабиётимиз анъаналаридан воз кечишга тўғридан-тўғри даъват этади, ўтмиш адабиётини биргина ном — «эски адабиёт» термини остига жамлайди, ундан иложи борича узоқлашишга ундайди... Кейинги давр адабиётшунослари Ойбекнинг «Навой» романидан сўнг узоқ йиллар тарихий мавзуда жиддий асарлар яратилмай қолганини турли сабаблар билан изоҳлашга уринганлар. Бизнингча, бунинг ҳам бош сабабкори юқоридаги каби чиқишлар, уларнинг мавжуд бўлишидан манфаатдор бўлган тузум ва унинг мафкурасидир. Уларнинг ҳар нарсага «шақилдоқ чалавериши» (А. Қаҳҳор) адабиётимизда ўз ўтмишидан чўчиш, уни ёритишда ҳаддан зиёд эҳтиёткорлик ва ортиқча мулоҳазакорлик тенденциясини туғдирди, бу нарса яқин-яқинларгача сақланиб турди.

«Кўшчинор» романига эса охириги зарбалардан бири яна «Культура и жизнь» газетаси орқали берилди. М. Ваҳобов орадан кўп ўтказмай, темирни қизигида босди — шу газетада унинг «Совет Ўзбекистони адабиёти» номли мақоласи чиқиб, бунда ҳам мумтоз адабиётга, унинг муборак анъаналарига паст назар билан қаралди, ҳатто, бу адабиётнинг «приём ва формаларидан албатта воз кечиш зарур»лиги уқтирилди. (1949 йил, 21 август сони.) Яна А. Қаҳҳор романи, яна бу романи ёқлаган Ю. Либединский («Литературная газета», 1947 йил, 14 август) фикрлари «хато» номини олди. Биз ҳозир бу чиқишга кенг тўхталишдан ўзимизни тиямиз. Чунки унинг муаллифи ўзининг демогогик, вулгар социологик фикрларини ҳеч андишасиз қайтараверади, минг йиллик адабиёт бўстонига кириб олиб, хоҳлаган номаъқулчилигини қилаверадик, уларни танқиддан-да тубан, деб биламиз...

Лекин, кузатишимиз бир нарсани аниқ исботлаяпти. Ҳарқалай, жами бу уринишларни фақат адабиётни, санъатни тушунмаслик орқасида рўй берган, деб ўйлаб соддалик қилишдан узоқроқ бўлмоқ маъқул. Чунки, бундай деб ўйлаш юқоридагидек ҳаракатларга муносиб баҳо бермасликка, бунинг натижасида эса улар туғилажак заминни, мафкура ва тузумни ҳис қилмаслик ва унга қарши кураша олмасликка олиб келади.

Танқид ўз ишини қилди — мақсадига эришди. Абдулла Қаҳҳор 1952 йилда романи қайта ёзилган шаклда эълон қилди. Асарнинг номи ҳам ўзгарди — «Қўшчинор чироқлари» бўлди. («Келажак нури билан бугунги кунни ёритиш» қоидасини ёдга олайлик!) Очиги, бу энди анчайин бошқа роман эди. Шуниси қизиқки, бу асарни кўздан кечирар экансан, унинг ўзгарган, қўшимча қилинган жойларининг қайси бири кимнинг фикрини инобатга олишдан туғилганини яққол сезиб турасан, киши. Кўп танқидчилар «Қўшчинор»да синфий кураш кўрсатилмаган» дедими? Марҳамат, «Қўшчинор чироқлари» романида бир бошли автоном бўлим шу кураш тасвирига, уни ҳаракатлантирган образлар талқинига бағишланди. И. Султон «қишлоқлар бой тасвирланиши керак» дея талаб қўйди, марҳамат, энди қишлоқ тасвирида бир пайса ҳам ташландиқ жой, хунукроқ ернинг ўзи йўқ — ҳеч қанча ўтар-ўтмас икки қаватли мактаб, ёзлик ва қишлик қизил чойхона, почтаҳона, ҳаммом, қишлик болалар боғчаси, улкан, ҳашаматли клуб, колхознинг типовой идораси, колхозчилар учун ўнлаб «поли алифланган уйлар», ясли, булардан ҳам каттароқ қурилишлар — электростанция, дамба, канал ва яна қанча нарса қуриб битказилган. Кўплар «партия раҳбарлиги очиқ кўрсатилмаган» деб аввалги романга таъна қилган, ундан бу борада сиёсий хато топган эди. «Қўшчинор чироқлари»да бу масала ҳам осонгина ҳал этилган. Унинг марказий қаҳрамонидан бир озгина сабр қилиш «сўралиб», мана шу раҳбарлик кўрсатилади — Самандаров, Сафаров, Шодиев каби «туғма», мутлақо қусурсиз раҳбарлар бу ишга бош-қош бўлишади, турли мажлислар, гапирувчиларнинг сиёсий савиясидан қатъий назар юксак онглилик даражасида ўтказилган йиғилишлар уюштирилади. Яна биров «рус қардошларимизнинг образи кам учрайди, уларнинг ҳамма жабҳада бўлгани сингари ўзбек колхозлари тузилишидаги устувор раҳбарлик, оғалик ўрни камситилган» деб эди, унинг ҳам иложи топилган — ҳамма муаммони бир келиб-кетишда ҳал қилиб ташлаган Новикова, чеканка усулини кашф этишда раҳнамолик кўрсатган, «домламизнинг домласи» Иван Петрович (исму шарифларнинг ҳам «типиклиги»га қаранг!), Канизакнинг «иккинчи онаси», уни туҳматдан осонгина айириб қолган Надежда Павловна ва бошқа персонажлар

НОМИ асардан ўрин олди. Сидиқжон «колхозга тасодифий келиб қолган» бўлмасин учун уни Ўрмонжон обдан ташвиқот қилади, шундан кейин энди унинг ўзи Ўрмонжонга ялиниб келади ва бу онглилик ҳисобланади. Ўрмонжонни (совет колхозни раисини) атеистик жиҳатдан «покиза» сақлаш мақсадида жаноза ўқитиш эпизоди романдан чиқариб ташланди (энди бу колхозда ҳеч ким ўлмайди ҳам!) Сидиқжон энди ромanning бош қаҳрамонлик ролига даъво ҳам қилолмайди, унинг ёнига ҳақиқий шўро адабиёти қаҳрамонлари — Сафаров, Самандаров, Бўтабой, Шодиев ва бошқалар қўшилган. Роман финалида бўлса, ҳамма конфликтлар ҳал бўлган, ҳал бўлганда ҳам ҳаммаси ижобий якун топган, йўқотганлар совет матбуоти ва журналистикаси шарофати-ла бир-бирига етишган, тўй-томоша, ўйин-кулги, хуллас, олам гулистон!

Бизнинг гап оҳангимизда истеҳзо кучайиб кетганлигини ўзимиз ҳам сезиб-билиб турибмиз. Бироқ, бу бизнинг муаллифга эмас, аксинча, ёзувчининг бизга, тўғрироғи, замонасининг «асаршунос»ларига қилган кинояли истеҳзоси, деб тушунилиши мумкин...

Демак, янги факт — ромanning янги варианты пайдо бўлди. Асарнинг муаллифи у ҳақда бир оғиз гап билан романдан кўнгли тўлмаганини, уни энди роман деб аташ ҳам қандайдир ноқулай эканини кейинчалик суҳбатларда айтгани маълум. Адабиётшунослик эса, бу нусхани ҳам ўрганиб, у ҳақдаги қарашларини баён қилди. Шу ўринда биз бир масалага — Сидиқжоннинг «пассивлиги» муаммосига кенгроқ тўхтаб кўрайлик. А. Қаҳҳор буни «Кўшчинор»да бошқачароқ номлайди — «тирикчилик» ва «яшаш»!

Ёзувчи талқинидаги Сидиқжон ўз номи билан «сўнги батрак». Унинг қишлоқдошлари, тенгдошлари, ҳатто онасигача колхозга кириб кетишган. У бўлса ўзи ичкүёв бўлиб кирган хонадон соҳиби — Зуннунхўжа даласига гўнг чиқариб, кузда ҳосил йиғиб келишдан бошқа нарсани билмайди. У яна узоқ йиллар шу тарзда яшайвериши, тирикчиликни бир амаллаб ўтказиб, умрни ҳам совуриши мумкин эди. (Яна такрорлаймиз — бу мулоҳазалар роман матнидан келиб чиқадиган хулосалар бўлиб, биз романга ўзида йўқ қадриятлар талаби билан ёндоша олмаймиз, бунинг энди фойдаси ҳам йўқ!) Тарихда бундай тақдирлар ҳам кўп учрайди. Ёзувчининг ўшанақа одамни асарининг бош қаҳрамони қилиб танлашга ҳам ихтиёри бор эди. Мана шундай —

тақдирга кўнган одамга ҳар қанча ташвиқот олиб берилмасин, у ўз йўлидан қайтмаган бўлар ва бу ҳам табиий мантиқни келтириб чиқараверар эди. Сидиқжон эса бундай одам ҳам эмас. Унинг характерида кузатувчанлик, доимий ички назорат бор. Савол беришлари мумкин Сидиқжонни тезроқ колхозчи қиёфасида кўришни истаган «ўртоқлар»: нима, аввалроқ кўринмадими шу ички назорат ва унинг кузатувчилиги? дея. Жавоб берамиз: аввал ҳам бор эди. Фақат Сидиқжон аввал ўзининг ҳаётини Собиржон қориникида кечган қароллик кунларига солиштирар, шу билан таскин топар, юпанар, янаям тўғрироғи, ўзини алдар эди. Кейинчалик, колхоз тузилиб, у мустақкамлана бошлагач, одамлар бу ҳаётда мол-мулкдан кўра қимматлироқ бўлган инсонлик шарафини топа бошлагач (ёзувчи талқинида!), Сидиқжон энди ўз турмушини Ҳайдаралининг турмушига солиштиради ва кўраётган кундан ўкинади. Бу инсон табиатига хос муҳим жиҳатдир. Унинг ўзгариб қолишига сабаб Сидиқжоннинг онаси эканини Зуннунхўжанинг хотини тўғри пайқайди, бироқ бу ўзгаришнинг моҳиятини нотўғри, бурнидан нарғини кўрмай тушунади — ҳамма балони кампирдан, унинг гап-сўз билан айнитганидан кўради. Ҳолбуки, Сидиқжоннинг айниб қолиши унинг ўзидан, юқорида биз таъкидлаган характеридан келиб чиқар эди. Онаси олиб келган, «ток остида чочилиб ётган» беҳилар Сидиқжонни ён-верига қарашга, ўзининг ким эканини бир чамалаб кўришга мажбур этади. Ва Сидиқжон атрофда ғалати ҳолни кўрди. Ўзининг яқингинадаги улфати... «Ҳайдаралининг турмуши олдида ўзининг турмуши турмуш эмас, фақат тирикчилик экан. Турмуш — яшаш деган сўз. Яшаш учун ердан тортиб қуёшгача, муҳаббатдан тортиб ғазабгача, ҳаммаси керак, ҳаммаси зарур. Умрини яшаб ўтказган кишининг роҳати ҳам, азоби ҳам, хафачилиги ва хурсандчилиги ҳам бир мазмун касб этади, буларнинг ҳаммаси бир бутун анорнинг алоҳида доналаридай чиройли, лаззатли бўлади.

Тирикчилик — ўлмасдан, тупроқдан ташқарида юриш деган сўз. Тирикчилик учун битта устара билан битта қайроқ ҳам кифоя қилади... Шундай қилиб Сидиқжон тирикчилик йўлидан чиқиб яшаш йўлига кирмоқчи, лекин бу йўлни ўзи тополмас, кимнингдир издан бориши керак эди». («Қўшчинор», 8-бет, «Қўшчинор чироқлари»дан бу жойлар тушиб қолган!).

Ҳўш, қаҳрамон характеридаги мана шу жиҳатларни

«лапашанглик» ёхуд «пассивлик» деб номлаш керакми? Лапашанг одамдан шу мулоҳазаларни кутса бўлади-ми? Упкасини қўлтиқлаган «активлик»дан кўра инсонга, хусусан, адабий қаҳрамонга мана шундай мулоҳазакорликка асосланган «пассивлик» кўпроқ сифат бермайdimи?

Ҳ. Абдусаматов янги вариантдаги роман сюжет ва композициясида тарқоқлик юз берганини таъна қилдию, аввалги кўринишдаги асарда қанақа композицион тарқоқликни топганини айтмайди.¹ Абдулла Қаҳҳор «Қўшчинор» романига яхлит идея этиб олган — инсон қадри ва уни излаш ғояси мана шундай ягона, яхлит (тарқоқ эмас!) композицияни талаб қилганлиги, бу композицияга, бу қаҳрамон тақдирига ошкора синфий кураш воқеалари, ёзувчи буни хоҳлаган тақдирда ҳам, сизмаслиги, ортиқчалиги, унинг роман тўқимасига мажбурий олиб кирилиши билан ғояда ҳеч нарса ўзгармаслиги, аксинча, кейинги вариантдагидек қонуний тарқоқлик юзага келиши танқидчини қизиқтирмайди...

Романнинг юқоридаги эпизодига — Сидиқжон характеридаги силжиш масаласига ҳам батафсилроқ тўхталиш керак. Чунки, бизнингча, «Қўшчинор»ни тушунишдаги асосий англишмовчиликларнинг ҳам, онгли ёхуд онгсиз тарзда йўл қўйилган хатоларнинг ҳам туб илдизи аслида шу ерда. Танқид йўл қўйган мана шу биринчи, лекин аҳамияти жиҳатидан бош адашиш кейинги хатоларга ҳам йўл очиб берган. Бундай мунозарали фикрлар кейинги давр танқидчиларининг асарнинг икки вариантга қиёсий муносабатида ҳам бот-бот такрорланди. Масалан, фил. фанл. номзоди М. Султонова ёзувчи ижодини анча қизиқарли анализ қилган бир китобида «Қўшчинор чироқлари» романининг фазилатларини санаб туриб қуйидаги мунозарали қарашни айтади:

«Агар ёзувчи Урмонжоннинг номини эслатмасдан туриб, Сидиқжон билан Зуннунхўжа ўртасидаги кескин муносабатни тасвирлашга ўтса, у воқеанинг ҳаётийлиги анча сусайган, моҳияти етарли очилмаган бўлар эди. Чунки, Сидиқжон колхозга киришга қарор қилар экан, ҳали ўзи колхоз нима эканини тушунмай-

¹ Ҳ. Абдусаматов, «Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди ҳақида очерк», Тошкент. Ўзадабийнашр, 1960 й, 126-бет.

ди» (М. М. Султонова. «Абдулла Қаҳҳор услуби», «Фан» нашриёти, Тошкент, 1967 йил, 40-бет).

Худди шундай—кейинги нусхадаги «яхшиланиш»-ни И. В. Боролина ҳам маъқуллаб ёзади: «Сидиқжон Капсанчиларга бу сафар (қайта ишланган вариантда — Р.Қ.) оддий тасодиф туфайли эмас, балки тўла онгли ва қонуний келади. Сидиқжон қулоқ қайноғасининг хонадонини ташлаб, Капсанчига, бўлаликдаги дўсти, ҳозирда колхоз правленияси аъзоси ва партком бўлмиш Урмонжон Омонов олдига отланади» (И. В. Боролина. «Абдулла Қаҳҳар» (очерк творчества), Гос. изд. «Худ. лит-ры» УзССР. Ташкент, 1957 год, стр. 122).

Энди озгина ўтмишга, «Қўшчинор» диспутига қайтиб, сўзловчилардан, масалан, А. Алимуҳамедов гапининг қуйидаги жойига эътибор берайлик:

«Модомики, ёзувчи ўз асарида Ўзбекистондаги колхозлаштириш ҳаракатини тасвир этмоқчи экан, кўзда тутган мақсадининг тарихий жиҳатдан тўғри бўлиши учун бу воқеани туғилиш, ўсиш ва камол топиш жараёнида кўрсатиши керак эди. Бироқ, ўқувчи бу асарда колхозлаштириш ҳаракатининг энг муҳим босқичи — унинг туғилиш даврини кўрмайди» (ЦГА. УзССР, Фонд 2356. Опись 1, Ед.хр. №158, стр.6. Таъкид бизники — Р.Қ.).

Бундай мулоҳазанинг аксарият адабиётшунослар томонидан айтилганини кўрдик. Энди бир муҳим нарса тўғрисида ўйлаб боқайлик.

Л. Н. Толстой «Уруш ва тинчлик» романига қўл урар экан, ўз олдига 1812 йилдаги уруш ҳақида асар ёзишни мақсад қилиб қўйдими ёки унинг бошқа нияти ҳам бормиди?

А. Камюнинг «Бегона» («Посторонний») қиссасида нега ҳеч қандай тарихий ҳодиса ҳам, халқ турмушидаги муҳим этап ҳам, ҳатто, ҳеч бўлмаганда, бош қаҳрамоннинг кечаги тарихи ҳам йўқ. Ёки бу қиссанинг адабиётга алоқаси «Қўшчинор»никидан кўра камроқми?

Ч. Айтматов, масалан, «Жамила» қиссасида нима учун бўлаётган урушнинг муҳим босқичларини кўрсатмади ёки урушга ёрдам беришнинг қаҳрамонлар яшаётган ҳудудда қандай кечаётгани хусусида тўлиқ маълумот бермади?

Ҳамма гап шундаки, уруш ҳақида бадний адабиёт ёки бадний фильм эмас, балки тарихий-илмий ёки ҳужжатли фильм бўлади! Бадний адабиёт уруш ёхуд қўз-

ғолон ҳақида эмас, клуб қурилиши ёки ноқоратупроқ зонанинг ўзлаштирилиши тўғрисида эмас, балки мана шу турфа ҳодисаларда иштирок этаётган ОДАМЛАР ҳақида, уларнинг қайтарилмас ўй-хаёллари, бетакрор ички олами, тақдир ва қисматлари устида ўйга толади. Бадиятнинг бош вазифаси (агар унга вазифа юкланиши шунчалик шарт бўлса!), масала, иккинчи жаҳон урушида қанақа танклар иштирок этганию, «ура» садоси остида душманга ташланаётган ғолиб оммани тасвирлаш эмас (у фон бўла олиши мумкин, холос!), балки бу ташқи воқелиқ урушаётган, шу дунёни ўзидан ўтказаяётган инсонга қандай таъсир қилаётганини, у бу уруш туфайли ўз онги ва туйғусида нималар йўқотиб, нималар топаётганини тасвирлаш ва таҳлил этишидир. Маълумки, бу икки ҳодисанинг ер билан осмонча фарқи бор. Уларни бир-биридан бутунлай ажратиш ҳам нотўғри, бироқ, уларни бир нарса деб олиш — санъатни, унинг табиатини, яшаш муҳитиyo ижодкори қалбини буткул тушунмасликдан нишонадир. Барча истейдодсиз яратилган асарлар мана шу — бир қарашда фарқсиздек туюлган икки ҳодисани бир деб ўйлашдан туғилган ва туғилаверади! Адабиётшуносликнинг тамал тошини қўйган Аристотель ўзининг «Поэтика»сида аллақачонлар айтиб қўйибди:

«Мабодо, медицина ёки физикага оид қандайдир рисолаи вазнга туширган ҳолда нашр этсалар, муаллифни одатда шоир деб атайдилар. Бу ўринда Гомер ва Эмпедокл («Табиат ҳақида» поэмасининг муаллифи — ред. йзоҳи) орасида вазндаги яқинликдан бошқа ҳеч қандай умумийлик йўқ, шу боисдан ҳар иккисини шоир, дейишдан кўра, биринчисини шоир, иккинчисини табиатунос деб аташ адолатлидир... Ахир, Геродот асарларини ҳам шеърга солиш мумкин, бироқ, унинг асарлари хоҳ назмда, хоҳ насрда бўлсин, барибир тарихлигича қолаверади» (Аристотель, «Поэтика», Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1980 йил, 8, 22-бетлар).

Хўш, Абдулла Қаҳҳор «Қўшчинор»ни колхозлаштириш ҳақида ёки бу тузумни мустаҳкамлаш тўғрисида ёздими? Унинг пировард мақсади шу масалалар эдими? Биз бу саволга бир сўз билан ЙУҚ деб жавоб берамиз. У асарни, аввало Сиддиқжон ҳақида, кейин Урмонжон, Қанизак, Зуннунхўжа ҳақида ёзди. Бу нима дегани?

Бу шу деганики, ёзувчи учун асосий нарса шакл,

ишлаб чиқариш ўрни ёхуд усули эмас, балки мазмун — инсон интилиши, унинг ўз эркини, қаерда бўлмасин, топишга ҳаракатидир.

Сидиқжон «тирикчилик»дан «яшаш»га ўтиш учун колхозга кириши шартмиди? Асло! Агар шундай ҳолатда масала ҳал бўлганда эди («Қўшчинор чироқлари» шу қолипга кўп жиҳатдан тушган!), ёзувчи шунни исботлаш учун асар ёзиши, роман ёзиши шарт ҳам эмас эди, ҳеч бўлмаганда Қаҳҳор учун шарт эмас эди. Сидиқжон қаерда бўлмасин, нима қилиб бўлмасин (албатта, киссавурлик ёки мудом батраклик қилиб эмас!), одамдек яшаш, эл қатори қаторда юришни ўз олдига мақсад қилиб ЎЗИ йўлга чиқади. Агар у шаҳарга яқинроқ жойда яшаганда эди, албатта, завод ёки фабрикага кирган, мақсадига эришган бўлурди. Афсуски, роман танқидчилари асардаги (унинг илк ёзилиш нияти повесть бўлганини ҳам унутмайлик!) мана шу кичик, бироқ ниҳоятда муҳим ўриннинг моҳиятига жиддийроқ эътибор беришни хоҳлашмаган. Ҳатто, И. В. Боролина ҳам юқорида эслатилган китобида Сидиқжон «пул топиш мақсадида йўлга чиққан», дея талқин этади ва ўз-ўзидан унинг колхозга келишини оддий тасодиф натижаси эди, деб ҳисоблайди. (Бундай фикрларни колхоздан ташқаридаги одамларнинг ҳаммаси одам қаторида ҳам саналмаган тузум тарбиясининг меваси, деб тушунмоқ тўғрироқ бўлади!) «Қўшчинор чироқлари»да буткул ўзгариб кетган мана бу ўринларга яхшироқ диққат қилайлик, ахир:

«Сидиқжоннинг нияти шу кетишда ҳеч қаерда тўхтамасдан, тонг отгунча йўл юриб, станцияга бориш, тўғри келган поездга чиқиб, қаёққа бўлмасин, кетиш ва поезддан тушиш билан рўпара келган заводга кириб ишлаш, тинмай, ҳолдан тойиб йиқилгунча ишлаш эди» («Қўшчинор», 21-бет).

Кўряпмизки (бунга ўзбек халқи тасавуридаги ичкүёвнинг аҳволи тўғрисидаги қарашларни ҳам қўшинг!), А. Қаҳҳор учун бош масала — колхоз ёхуд заводнинг афзалликларини, уларнинг бунёд бўлишини кўрсатиш эмас, балки дунёга бир маротаба келадиган одамнинг (эркакнинг!) яшашга, ҳаётга бўлган ички, ўзида мавжуд, бироқ, йўл топа олмаётган интилишини унга аралашмай кузатиш эди. Сидиқжонни йўлга отлантирган нарса — ўзи моҳиятини тўла тушуниб етмаган, демак, унинг учун омонат гап бўлган колхозга кириш истаги ҳам, бойлик ёхуд бирор нарсанинг эгаси бўлиш хоҳи-

ши ҳам (С. Сомова ўйлагандек!) эмас, балки ҳаётда ўз қадр-қимматини, ҳамма унга таниш одамлар эришаётган ғурурини тиклаш эди. Мана шу табиий, ички-руҳий хоҳиш пишиб етилмагунга қадар (ёзувчи эса бу пишиб етилиш жараёнини ниҳоятда жонли, табиий, ўзбекча тасвирлайди — асарнинг биринчи бобини эслайлик!), Сидиқжоннинг колхозга келиши ўзга кучлар томонидан ҳар қанча уюштирилмасин, юзаки қараганганда асослангандек туюлмасин, ўз моҳияти билан ТАСОДИФ бўлар эди! Бундай ечим қаҳрамонни асарнинг бошиданоқ мурвати бураб туриладиган қўғирчоққа айлантирар эди. Ёзувчи бу нарсага «Қўшчинор»да, унинг муқаддимасидаёқ алоҳида эътибор берган. «Қўшчинор чироқлари»дан яна тушиб қолган қуйидаги асос, аслида, бош қаҳрамон Сидиқжон учун потенциал ҳаракат манбаи эди:

«...Бугун кўраётган кунини негадир ҳануз Собиржон қорининг эшигида юриб кўрган кунларига солиштириб, муҳокама қиладиган ва шунинг учун ҳам ўз турмушидан мамнун бўлиб юрган Сидиқжон сўнги кунларда ўз турмушини Ҳайдаралининг турмушига солиштириб, муҳокама қиладиган ва шунинг орқасида бу турмушдан ҳар кун, ҳар соатда бир нуқс топадиган бўлди... Лекин Сидиқжоннинг бундай бўлиб қолишига сабаб Ҳайдарали рўзғоридан орттириб, велосипед миниб юргани ҳолда у онасига маҳси ёки укасига қўйлак-иштон олиб беролмагани **сингари ҳоллардан туғилган норозилик эмас**, бунга сабаб **бошқа бир норозилик, ҳеч йўл билан тасалли топиб бўлмайдиган, ўйлаган сайин аланга оладиган норозилик эди...**» («Қўшчинор», 7-бет. Таъкидлар бизники — Р.Қ.)

Хўш, нима учун қаҳрамон колхозга кирди?

Чунки, «Ҳозир унинг кўз олдида Ҳайдаралининг изидан бошқа из бўлмаганлиги учун шу издан боришга — колхозга киришга қарор берди» («Қўшчинор», 8-бет).

Бу — бош қаҳрамон образига арзигулик мустақиллик, асосийси эса ўз қиёфасига, шахсий интилишига (шаблон ҳаёт йўлига эмас!) эга бўлган ХАРАКТЕР «Қўшчинор» марказига қўйилганлигидан далолат эди. Қолган барча воқеа-ҳодисалар, персонажлар шу характер мантиқи билан ҳисоблашарди. Мана шу — ўзига йўл излаётган характер колхозга келган биринчи кун (унинг анчадан буён аёлисиз яшаётганини ҳам эсдан чиқармайлик!) Урмонжоннинг хотинини синаб кўради,

колхозчиларга олиб кетилаётган озиқ-овқатдан олиб яшириб қўяди ва А. Алимухамедовнинг «жонини чиқариб», Зиёдахоннинг («совет колхозчиси»нинг!) юзидан ўлиб олади. Ва буларнинг бари Сидиқжон ҳам жонли, табиий инсон эканлигидан далолат беради.

Хўш, «Қўшчинор чироқлари»да нима бўлди?

Ўрмонжоннинг Сидиқжон ўзгаришига таъсири — «Айрилганни бўри ер» деган ҳикмат, биринчи вариантда қаҳрамоннинг ўзи бориб етган ҳақиқатнинг энди унга ташқи куч томонидан ўргатилиши М. Султонова, И. Боролина ва бошқалар айтганидек, романга ижобий таъсир қилмай, аксинча, бош қаҳрамон Сидиқжонни мустақилликдан айирди. Зуннунхўжа билан конфликт объектив сабаб — Сидиқжоннинг «тўйиши» натижасида эмас, сунъий субъектив омил — Ўрмонжоннинг сценарийси, унинг қуруқ ғоядан иборат гап-сўзлари орқали амалга оширилган бўлиб қолди. Энг ёмони бўлса, бош қаҳрамон Сидиқжоннинг кейинги тақдири, хатти-ҳаракатлари силлиқ схемага тортилди:

«Сидиқжоннинг нияти шу кетишда ҳеч қаерда тўхтамасдан, тонг отгунча юриб бўлса ҳам Қапсанчиларга бориш, тақдирдан шикоят қилиб Ўрмонжонга зор-зор йиғлаш, ўшанинг қаноти остида ўз тўпига яна қўшилиш учун тинмай, ишдан-ишни фарқ қилмай, жон-дили билан меҳнат қилиш эди» («Қўшчинор чироқлари». Уздавнашр. Тошкент, 1952 йил, 23-бет).

Худди мана шу ўзгаришлар туфайли энди биз ҳам бу СИДИҚЖОНнинг романга тўлақонли қаҳрамон бўла олиш-олмаслигини ўйлаб қоламиз ва бунга жавобни тезда кейинги вариантнинг ўзи беради — Сидиқжон роман саҳнасидан узоқ вақт тушиб қолади, бошқа қаҳрамон ва ҳодисаларга, унинг тақдирига алоқаси жуда кам тафсилотларга ўрин бўшатиб беради. Ўрмонжоннинг Сидиқжонга таъсири билан бошланган, колхоз тузилишидаги партиянинг раҳбарлик роли, синфий курашнинг бош қаҳрамон тақдири ва роман матни билан боғланмаган даврдаги ва шароитдаги тасвири асарга кириб келади. Натижада асарда жуда қўпол композицион ва сюжет бузилиши юз беради. Сидиқжон қайта пайдо бўлгандан кейин ҳам «тўғри йўлга бошловчи»ларнинг интизомли ижрочиси ролини адо этади, холос.

Бадий асардаги ҳар бир деталнинг, айниқса, бу деталь характер мантиқи билан боғлиқ бўлса, қанчалик аҳамиятга моликлигини, яна айниқса бу нарса Аб-

дулла Қаҳҳордек, «отилмайдиган милтиқни деворга оёмаслик»ка ҳаракат қиладиган ёзувчи ижодида нечоғли муҳимлигини юқоридаги мисоллар тўла тасдиқлайди.

1957 йилги А. Қаҳҳор 3 томлик «Асарлар» тўпламига кириш мақола ёзган Пиримқул Қодиров романнинг ҳар иккала нусхасига объектив баҳо беришга уринади, улардаги ижобий хислатларни, «Қўшчинор чироқлари»да йўл қўйилган жиддий камчиликларни тўғри кўрсатади. «Қўшчинор» тўғрисида гапирар экан, унинг қўйидаги фикрлари диққатга лойиқ. Гарчи, бу фикрларга ҳам қисман эътироз билдириш мумкин бўлса-да, ҳар ҳолда муаллиф романда ўз ифодасини топмаган ёзувчи имкониятларини илғашга, унга тўсқинлик қилган қурсурларни топишга ҳаракат қилади:

«Қўшчинор» колхозининг оғир шароити туфайли Сидиқжонда пайдо бўлган шубҳа олдинги планга чиққандан кейин роман сюжети катта йўлдан четлаб, ёлғизоёқ йўлларга кириб кетгандай бўлади, ёзувчи ўз қаҳрамонини «тузатиш»дан кўра, фош этишга кўпроқ берилиб кетади» (А. Қаҳҳорнинг 3 томлигига сўзбоши. Тошкент. Ўзадабийнашр, 1957 йил, 15-бет).

Қисман эътироз нимада бўлиши мумкин?

«Сидиқжондаги шубҳа»га (аслида бир этап билан қутулиш мумкин бўлган руҳий ҳолатга!) аҳамият ортиқча кучайиб кетганлиги, романнинг сал бўлмаса ягона мақсадига айланаёзганлиги П. Қодиров томонидан тўғри кўрсатилган камчилик. Бироқ, бизнингча, бу асар роман сифатида муваффақият қозонмоғи учун ёзувчи бош қаҳрамонини тузатишга асосий эътиборини бериши ҳам «катта йўлга» чиқиб олиш учун етарли бўлмаса керак. Чунки, охир-оқибатда Сидиқжон «тузалади», лекин барибир романда нимадир етишмаётгани сезилиб тураверади.

Ҳозирга қадар биз эгаллаб келган позициядан гўё, бизнингча, «Қўшчинор» ҳар қандай камчиликлардан ҳоли, мукамал асар эди, деган хулоса чиқадигандай, биз бу хулосани нима қилиб бўлса ҳам ўтказишга ҳаракат қилаётгандай тасаввур пайдо бўлиши мумкин. Юқоридаги фикр баҳонасида шуни айтиб ўтишимиз керакки, «Қўшчинор» асарини мумтоз полотнолар (айниқса, РОМАНлар!) қаторига қўйишдан биз ҳаммадан ҳам кўра йироқроқмиз. Унда талай жиддий камчиликлар бор, албатта. Лекин улар, талқин қилишганидек, роявий ва сиёсий камчиликлар бўлмай (ёзувчи ҳар қан-

дай қарашини бадий асарга сингдириш ҳуқуқига эгадир!), балки маҳорат билан, ёзувчини ўраб турган муҳит билан, унинг дунёқараши ва эркини белгилаб берган тузум билан боғлиқ жиддий қусурлардир.

Бизнингча, «Қўшчинор»нинг энг жиддий камчилиги — унда романга хос, бу жанр табиати талаб этадиган эпик кўламдаги фикрлашнинг — романий тафаккурнинг салмоғли эмаслигидадир. Давр ҳақидаги, уни ташкил қилган одамларнинг ҳеч бир-бирини такрорламас руҳий дунёси ҳақидаги умумлашмаларнинг романдан жой олмаганлигини ҳам фақат шу билан изоҳлаш мумкин. Маълумки, бунинг учун ижтимоий ҳаётда тутган ўрнига кўра эмас, ёзувчи тасвири ва бадий-ғоявий «юки»га, ҳақиқатига кўра йирик шахслар, бир вақтнинг ўзида ҳам умумлашма, ҳам индивидуал дунёқарашни ўзида мужассамлаштирган шахслар образи асарда ҳаракатга тортилмоғи керак эди.

Тўғри, асарда бош қаҳрамон Сидиқжон характери анчагича индивидуаллашади, гарчи баъзи ўринларда қаҳрамон соддалиги ёзувчи соддалигига айланиб кетса ҳам, Сидиқжон ўзига хос адабий тип қиёфасига эга бўлган. Лекин, РОМАНДАГИ бошқа қаҳрамонлар-чи?

Бадий асарда асосий диққатнинг марказий қаҳрамонга қаратилиши, албатта, қусур эмас. Бироқ, бу эътиборнинг фақат бош қаҳрамон билан чекланиши ҳам унга фазилат бўлиб қўшилмайди. Афсуски, «Қўшчинор» да иштирок этувчи бошқа қаҳрамонлар, гарчи ўзларининг ташқи қиёфа ва ҳаракатларида ўзига хосликка эга бўлсалар-да, уларнинг ички қиёфаси, характерларини белгиловчи руҳий илдизлари тўла очилмай қолган. Биз бу гапларни қаҳрамонларнинг қайси фирқа аъзоси экани ёки асарнинг неча саҳифасида иштирок этишидан қатъи назар гапираётганимиз ўз-ўзидан равшан. «Қўшчинор» асарида ёзувчининг мақсади Сидиқжон билан, унинг тузалиши билан чекланганлиги сабабли бошқа қаҳрамонлар, худди колхоз ҳаётининг турли хил кўринишлари каби, бош қаҳрамонни «очиш» учунгина хизмат қилади, аксарият фон ролини бажаришади.

Романнинг бу бош камчилиги, уни, айниқса, «Сароб»нинг шу жиҳатларига солиштириб кўрилганида яққол сезилиб қолади. «Сароб»даги кўп қаҳрамонлар (фақат Саидий эмас!) ўзича мустақил ва айна пайтда бир-бирини (фақат Саидийнимас!) талаб қилувчи, тўлдирувчи типлар этиб уюштирилган. Унда, масалан,

гарчи она-бола ва иккаласи ҳам салбий бўлса-да, «булбулигўё» билан Сорахонни аралаштириш, бирининг ўрнига бошқасини қўйиш ёхуд бировидан воз кечиш умуман мумкин эмас. Бундай ҳаракат бутун асарнинг, асарда ёзувчи ўтказмоқчи бўлган идеянинг бузилишига олиб келади. «Қўшчинор»да бўлса Урмонжон билан Аҳмедовнинг, Қанизак билан Зиёдахоннинг, Қурбон ота билан Тилла бобонинг, Сидиқжоннинг онаси билан Анзират холаларнинг ҳар бирининг мана шундай ягоналиги (бир хиллиги эмас, айримлиги!) ёрқин кўзга ташланмайди. Ҳатто, бир вазифа иккита образга бўлиб берилади — Сатторқул умуман колхозга кириш тўғрисида Сидиқжон онгида фикр уйғотса, Болтабой ва Эргашбойлар (булар Абдулла Қаҳҳорнинг «адабиёт домовойи»га ўтказа олмаган ўғай қаҳрамонлари!) уни колхоз ишига бевосита жалб қиладилар, холос.

Албатта, бу рўйхатга биргина бобда кўринишларига қарамай (Шарофатнинг кейинчалик колхозга бир келиб-кетишини ҳисобга олмаганда), ўзларининг типик қиёфалари билан ўқувчи ёдида қоладиган Зуннухўжа, унинг хотини — кампир, «айвонда кўз оғриқ боласини эмизиб ўтирган» Шарофат образларини асло қўшиб бўлмайди. Бироқ, афсуски, бу образлар ўз характерларининг табиатига кўра ҳам, роман воқеаларининг оқимига кўра ҳам асосли равишда биринчи бобда «қолишади», бу — қаҳрамонларнинг табиий, асар мантиқига мос тўхташи ҳам. Асарнинг асосий қисмида бўлса, биз юқорида санаган персонажлар ҳаракат қилишади. Афсуски, уларнинг руҳий қиёфаларига анчайин содда ҳаракат ҳуқуқи топширилади, холос. Биз бу ерда «романда йўқ нарса» (А. Қаҳҳор) ҳақида эмас, балки романда бор, бироқ чуқурлашиши лозим ва мумкин бўлган нарса ҳақида гапиряпмиз.

Бу камчиликларнинг яна бир сабаби қилиб, «Қўшчинор»га асос қилиб олинган идея, материал қисса жанрига мос (ёзилиши муқаддимасида кўзда тутилганидек!) эканини, унинг романдек, шубҳасиз, катта жанр талабларига ҳали етарли бўлмаганини кўрсатиш керак. Шунга кўра, «Қўшчинор» камчиликлари тўғрисида гапирар эканмиз, Ҳ. Абдусаматовдан фарқ қилароқ, асардаги руҳий композициянинг торлиги ва ягоналиги, образлар талқинида мураккабликдан қочиш ва бирёқламалик билан боғлиқ ўринларни қайд этамиз. Биз, «Сароб» романида, ҳали ҳаётини тажриба жиҳатидан ҳам, адабий стаж жиҳатидан ҳам ёшликни

бошдан кечираётган пайтидаёқ шу хил мураккабликни (унинг қанчалик тарихий асосланганлиги бошқа масала!) етарли оча олган адибда «Қўшчинор»га келиб бу қувват сусайдими, деган саволни ҳам ўзимизга бериб кўришдан қочмаймиз. Йўқ, ёзувчида бу адабий қувват, аксинча, кучайган эди ва буни «Сароб»дан кейин яратилган ўнлаб классик ҳикоялари ҳам исботлайди. Бироқ, урушдан аввалги ва уруш йилларидан кейин амалда бўлган мезонлар, адабий муҳит, ҳар қандай мураккабликдан совет кишисига ёт жиҳатлар қидиришга ўрганган ҳоким мафкура ҳамма қатори А. Қаҳҳорнинг ҳам эркин ижод қилишига доимий тўсқинлик қилди. Шунинг учун «Қўшчинор» қаҳрамонлари талқинида ёзувчи кўп ҳам мураккаб кузатишлардан ўзини тортади, персонажларини хийла содда ва осон ҳал бўладиган вазиятларга солиб синайди. (Масалан, Канизак бригадасининг кетмон ўғирлаши, Сидиқжон қийналишларининг айрим эпизодлари каби!) Айрим штрихлар орқали мақсадга эришиш истаги бўлса (Қурбон отанинг князь эшигида отбоқарлик қилиб майиб бўлиши тарихи!), унумли натижаларга олиб келмайди ва романда бундай ўринлар жуда ҳам оз.

Тўғри, романнинг иккинчи китоби ёзилмай қолгани нималаргадир умид туғдириши мумкиндир (албатта, бу энди бор-йўғи ҳеч қачон ушалмайдиган умид бўлибгина қолади!). Бироқ иккинчи қисм ҳам биринчисидан илдиз олиши табиийлиги, бу илдизнинг эса, юқорида айтганимиздек, унчалик бақувват эмаслиги бу умидни ҳам хиралаштиради.

«Қўшчинор чироқлари» тўғрисида гап кетганда бўлса, афсуски, П. Қодиров ҳам ўзи аввалги танқидни умуман ёқлагани туфайли, унинг камчиликларига ўша танқид оқибатлари сифатида қарашни ўйламайди. Жумладан, у ёзади: «Романнинг янги вариантыдаги муваффақиятлар билан бирга, унинг аввалги вариантыда бўлмаган баъзи бир камчиликлар ҳам бор. Бу, аввало, сюжет ва композицияда кўзга ташланади...

«Қўшчинор чироқлари»га бир колхознинг тузилиш жараёнини кўрсатувчи янги конфликтлар ва образлар киритилгандан кейин янги бир сюжет чизиги пайдо бўлади. Лекин автор буни ёрдамчи экспозиция рамкасида чикармасликка ҳаракат қилади. Аммо «экспозиция» жуда чўзилиб кетади. Сидиқжон китобнинг катта бир қисмидан тушиб қолади. Бунинг яхши эмаслигини сезган автор тезроқ Сидиқжоннинг сюжет чизигига қайтиб

келай деб шошилади. Шу шошилиш натижасида бадий тасвир ўрнига баён ва хабар кириб келади... Тўлаган, Бўтабой, Самандаров образлари тугалланмайди» (Ўша жой, 16-бет).

Булар, умуман, тўғри гаплар, ҳақли эътирозлар.

Бироқ, Сидиқжоннинг асардаги катта қисмдан тушиб қолиши яхши эмаслигини сезган автор, наҳотки, «бадий тасвир ўрнига баён ва хабар бериш» ҳам яхши эмаслигини сезмаган бўлса? Ҳарқалай, А. Қаҳҳорга нисбатан бундай элементар «ғўрлик»ни тўнкаб бўлмайди! Хўш, унда бу камчиликларнинг асл сабаби нимада?

Сабаби шундаки, «синфий кураш очик, кенг планда кўрсатилиши шарт» деган талаб орқасида ёзилган бу автоном бўлим роман идеясига, унга бош қаҳрамон қилиб танланган Сидиқжон табиати ва тақдирига ҳеч қандай алоқадорликка эга эмас! Ўртага танқид аралашгач, янги вариантда қизиқ бир ҳол юз берган. Талаб синфий курашни бутун тафсилоти билан кўрсатиш бўлди, яхши, ёзувчи буни бажарди. Бироқ, у буни ўзининг Сидиқжонидан кечмаган ҳолда бажарди. Сидиқжон барибир «сўнгги батрак»лигича қолди. Аслида бундай синфий кураш учун бошқа, унда бевосита иштирок этадиган, табиати шундай курашларга мос Сидиқжон керак эди. Лекин ёзувчи бу ўринда «қайсарлига»га борди — унга бунақа Сидиқжоннинг кераги ҳам, қизиғи ҳам йўқ эди, қолаверса, бошқа роман ёзиб чиқиш ҳам осон эмас эди. Ёзувчининг «Қўшчинор»даги Сидиқжони ҳамма ўрганиб қолган «қизғин синфий курашлар»да эмас, улар ўтиб кетган бир пайтда, ўзининг қайнотаси Зуннунхўжа билан «тўқимигагина хурсанд бўлиб юрган» эшшак аҳволига қарши ўзбекона тортишувдагина қизиқ эди. Ва унинг характери учун шу олишув табиий ва старли эди.

«Қўшчинор чироқлари»да тасвирланган синфий кураш эса А. Қаҳҳор ўз ҳикояларининг бирига эпиграф қилиб олган латифани, хоҳласак-хоҳламасак, ёдга тушираверади:

«— Нега менинг бошимни қашлайсиз?

— Мен ўзимнинг бошим дебман» («Қайғулар» ҳикояси).

Бу бўлим ҳодисалари Сидиқжоннинг боши деб буткул бошқа одамларнинг — Тўлаган, Бўтабой, Самандаров, Сафаров деган исм-фамилияларнинг «бошини қашлаш», уларнинг Сидиқжон тақдири билан боғланмас фаолниятларини тасвирлаш эди. Худди шунинг учун ҳам

бу одамлар образи тугалланмай қолади ва улар бунга маҳкум ҳам! Агар иш уларни «тугаллаш»га қараб кетадиган бўлса, Сидиқжон романда умуман бошқа кўринмаслигига тўғри келар эди. Ҳатто, шунга ҳам рози бўлишни эса энди ёзувчи хоҳламайди. Шу туфайли бу бўлим воқеаларини ҳар қанча қизиқарли, ҳаётий уюштиришга ҳаракат қилинмасин, Сидиқжон тақдири билан ҳеч қариндош бўлолмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Бундай ҳолатнинг туғилиши тўғрисида, уни келтириб чиқарувчи сабаб ҳақида Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи жуда теран фикр айтади:

«Адабий асарнинг идеяси йўқолса эмас, ҳатто сунайса ҳам ҳеч қандай ташқи эффект уни адабий асар ҳолида тутиб туrolмайди. Идеяга етган зарарни ҳеч қандай ташқи эффект тўлдиролмайди» (Абдулла Қаҳҳор, 5 жилдлик «Асарлар» тўплами, 5-жилд. Тошкент, 1989 йил, 49-бет).

Дарҳақиқат, адолатсиз ва догматик танқид «Қўшчинор» романининг идеясига тушунмай (тушунишни ҳам хоҳламай!), унга чексиз зарар етказди, адабий асарнинг мажруҳ қилинишига сабабчи бўлди. Шунинг баҳонасида П. Қодировнинг яна бир эътирозига муносабат билдирамиз. У роман камчиликларидан бири деб (бу ўрин «Қўшчинор»да ҳам айнан борлиги учун тўхталаяпмиз!), «Зуннунхўжанинг муштумзўрлиги романинг бошидан охиригача асоссиз фoш этилмай келиши»ни кўрсатади. Бизнингча, бу талаб тўғри эмас. Зуннунхўжанинг «муштумзўрлиги» Сидиқжон унинг уйдан чиқиб кетишининг ўзи орқалиёқ «фoш этила» бошлайди (агар шу иборани адабий асар учун қўллаш жонз бўлса, албатта!). Шарофатнинг Сидиқжонни «қайтариш» мақсадида колхозга келиши эса отаси — Зуннунхўжанинг аҳволи унчалик яхши эмаслигидан далолатдир. Қизининг қуруқ қайтиб келиши бўлса, Зуннунхўжанинг сўнгги жон томирининг узилишига ишора! Фақат энди Зуннунхўжанинг буюмлари хатга туширилиб, ўзини эса эшакаравага ўтқаздирилиб, Сибирга сургун қилдирилишини кўрсатиш қолдики, буни ҳам баътафсил чайнаб беришга, ҳарқалай, адабиёт мажбур эмас!

Ундан ташқари, энди шунини ҳам ёзувчидан талаб қилсак, романга яна бир ёт, мустақил бўлим кирардики, кейин, албатта, бунинг учун ҳам ёзувчига таъна қилган бўлардилар. Ахир ижодкорни ҳам бирор марта тушуниш, унга ҳам сўз бериш керак-ку:

«Бир-биримизга шундай десак, нима бўлади? Мумкинми, мен билан мунозара қилсангиз, эҳтимол, менинг ўзимнинг назарияларим бордир...»

Нозиктаъб мунаққид Матёқуб Қўшжонов А. Қаҳҳор ижодига қайта-қайта унумли муурожаатлар қилиб, бу ижод сирларини қизиқарли тадқиқотларда очаётган адабиётшунослардан бири. Унинг У. Норматов билан ҳамкорликда яратган (ситита бобнинг биттаси У. Норматов қаламига мансуб!) «Маҳорат сирлари» - китоби ҳам тўлалигича қаҳҳоршунослик илмига оиддир. Унда, хусусан, «Қўшчинор чироқлари» асари устида ҳам жиддий кузатишлар олиб берилган. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, М. Қўшжонов бу романни конфликтсизлик даври маҳсули сифатида ўрганган, унинг камчиликларини ёзувчи маҳоратидангина эмас, балки адабий муҳитнинг шубҳасиз салбий таъсиридан қидириб, бу муҳитга ўз муносабатини ошкора билдирган биринчи ўзбек танқидчиларидандир. М. Қўшжонов кузатишларининг бошиданоқ унинг олдида турли «изм»лар чиғириғидан ўтиб келган, турли дид ва манфаатларнинг талаблари билан ҳисоблашишга мажбур бўлган, ўз қусурлари учун муаллифидан эмас, уни шу ишга ундаган даврдан шикоят қилиб турган асар ётганини теран англайди ва бунини айта олади:

«Ёзувчининг осон йўл билан боришининг баъзи сабабларини романнинг яратилган даврларидаги баъзи тенденцияларидан ахтариш керакка ўхшайди.

Бу давр урушдан кейинги мураккаб йиллар эди. Уша даврда ҳукм сурган эстетик принципларга биноан ижобий қаҳҳормон оғир драматик ҳолатларга тушавермаслиги, тушганда ҳам бу ҳолатлардан тез ва ғолибона чиқиши керак бўлар эди. Бордию, бир ижобий қаҳҳормон оғир ҳолатдан ўз кучи билан тез чиқа олмаса, иккинчи бир ижобий қаҳҳормон, яъни унга нисбатан тажрибалироғи, донороғи ёрдамга келиши, уни қутқариши керак эди...

Абдулла Қаҳҳорда ҳам шу тенденциянинг таъсири йўқ эмас эди, албатта» (Уша китоб, 148—149-бетлар).

Мана шундай жуда ҳам тўғри, тарихий далилланган фикрлар асосига мақола қурган М. Қўшжонов, бизнингча, унинг охирида баъзи мунозарали гапларни ҳам айтади. Балки «Қўшчинор чироқлари»га бағишланган бобни ҳам кўтаринки руҳда тугатиш истагимиз, роман танқиди кучайиб кетиб, асар йўққа чиқиб қолмасмикин, деган ҳадикми, ҳарқалай бир ўй таъсирида мунаққид

роман финали тўғрисида И. В. Боролина билан баҳсга киришиб, ўзининг юқорида биз келтирган фикрларига қарши тургандек бўлади. Тўғрироғи, зарарли назария таъсирини аниқ пайқайдию, унинг амалдаги яққол кўринишини тан олгиси келмайди. И. В. Боролина «Абдулла Қаҳҳор» китобида асарнинг финалида пайдо бўладиган баъзи қаҳрамонлар, жумладан, «Известия» газетасининг мухбири Новикова образи хусусида гапириб, унинг анчагина схематик образ бўлиб қолганлигини, ўз-ўзидан унинг роман воқеаларига аралашуви асар ечимига салбий таъсир қилганини тўғри кўрсатган эди (Бу салбийликнинг асосий сабабчиларини айтмагани бўлса, юқорида кўрганимиздек, бошқа масала!):

«Новикова, ёнма-ён яшаб турганларига қарамай, бир-бирларига қондош эканликларини сезмаган тоғажиянларнинг бахтли топишувини амалга ошириб берувчи кўҳна романларнинг олиҳиммат даҳоси ролида кўринадими» (И. В. Боролина. «Абдулла Қаҳҳор» (очерк творчества) Гос. изд. худ. лит-ры УзССР. Ташкент, 1957 год, стр. 131).

И. В. Боролинанинг бу гапларига ўхшаш фикрларни М. Қўшжоновнинг ўзи ҳам китобидан келтирилган сўнгги кўчирмада айтганини кўрдик. Ахир, Новикова образи худди шу талаб натижасида дунёга келганини, роман давомида ҳеч ким билмаган Қанизак тарихини бир кеча у билан тунаб билиши, кейин Қурбон отага билдириши, Московга бориб ёзган мақоласи эса Усмон отанинг ҳам уларнинг изини топишига сабаб бўлганлиги (эслатиб ўтамиз — бу воқеаларнинг бирортаси «Кўшчинор»да йўқ эди!) худди шундай «қутқариш», «донолик»нинг намунаси эмасми?!

М. Қўшжоновнинг давр тўғрисидаги фикрларини, майли, замонаси билан боғлаб тўғри тушунайлик:

«Тарих Қурбон оталар оиласини ҳам тарихдай сочиб юборди. Вақтлар ўтди, дунёда кўп ўзгаришлар рўй берди. Қурбон оталар оиласи яна бир жойга жам бўлди. Гўё тарих уларни жамлаш учун сочди. Йўқолганларнинг ҳам ўрни тўлди — бу оиллага Сидиқжон келиб қўшилди».

Бу гапларга эътироз билдириш энди шарт эмасдир. (Гарчи доим ҳам йўқолганларнинг ўрни тўлиб, тарих (шўро сиёсати, деб ўқинг!) ҳаммани ҳам жамлаш учун сочмаган экан!) Лекин, бу хулосани пайдо қилган роман финалидаги бахтли тасодифларга, ҳамма сюжет линияларининг бир жойга йиғилишидаги сунъийлик-

ка, «адабий трафарет»га, эътироз билдириш, бу ҳам айнан «ҳаётни бўяб кўрсатиш талаблари»дан (М. Қўш-жоновнинг ўз ибораси!) туғилган нарса эканини, албатта, айтиш керак. Чунки, романнинг бу ечими асар финалга қадар ҳам озми-кўпми сақлаб келган, тарихий реаллик — рус амалдорларининг зулми асосига қурилган конфликтнинг — Қурбон ота ўтмиши билан боғлиқ фожианинг ҳам аҳамиятини бирдан пасайтириб юборди. Асарнинг бундай хотималаниши «Ўтмишдан эртаклар»да ўз отаси уриб ўлдирган, ёш Абдулла «Ва-а, ҳам-маларингни алдаган эдим» деб ўрнидан туриб кетишини ҳар қанча хоҳламасин, барибир турмаган Савринисонинг бундан ҳам фожероқ шароитда тирилиб қолишидек тасаввур туғдиради. Ҳакики, Савринисони фақат жаҳолат хазон қилган бўлса, Қурбон оталар оиласи адолатсиз мустабид тузумнинг минглаб қурбонларидан эди. Бир журналистнинг бу кўргиликларни осонгина тескарига буриб юбориши унчалик ҳаётий ҳодиса ҳам, ишонарли адабий ҳодиса ҳам эмас. Бу аччиқ ҳақиқатни рўйи рост айтавериш керакки, бу билан камчиликларнинг сабабкори деб Абдулла Қаҳҳорни — аввалги асарида бу қусурлардан жуда ҳам йироқ бўлган муаллифни эмас, уни бу ишга мажбур этган даврни, давр назариясини, бу назарияларни ўйлаб топган кимсаларни кўрсатган бўламиз. Бу икки объект ўртасида бўлса, катта фарқ — «Қўшчинор» романи исботлаб, далиллаб турган фарқ бор!

(Ўрни келганда бир мулоҳаза-кузатишимизни ҳам айтиб кетсак. «Қўшчинор»да унинг қаҳрамонларидан бири Канизакнинг тарихи қисқагина тафсилот билан чекланар эди. Яъни у ёшлигида ўз қариндошларини йўқотган, бошпанасиз қолган етимча қиз сифатида Капсанчилар қишлоғига келиб қолган, шу ерда илиқ ошиён топиб яшаётган аёл. Асар охирида ҳам унинг оилавий жиҳатдан яқин бўлган одами Сидиқжон этиб тасвирланади, холос. Унда «Қўшчинор чироқлари»дагидек, юқорида гапирганимиз, ақлни шоширадиган «қариндош топилиб қолишлар» мутлақо йўқ. Қайта ишланган вариантда бўлса, Канизакнинг ғалати тарихи пайдо бўлади. Биз бунини шунинг учун ҳам «ғалати» деямизки, у жуда кўп жиҳатлари билан бу асардан 14 йил аввал эълон қилинган, 1951 йилда энди ҳеч қачон ҳаётга қайтарилмайдиган асарлар рўйхатида қайд этилган Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романининг бош қаҳрамонларидан бири Зебинисонинг ўтмишига ўхшайди. Бирги-

на фарқи — агар Зебинисони адолатсиз чор ҳукумати-нинг суди даҳшатли сургунга ҳукм этса, Қанизакка бу ерда ҳам худди Новиковага ўхшаш қардош халқнинг вакили Надежда Павловна холис ёрдамга келади — Қанизакни суддан «соғ» олиб чиқиб кетади, унга «иккинчи она»лик қилади... Қолган ўринлар эса... Буни тасодифий ўхшашлик деб тушунмоқни, ўзимизни шу фикрга ишонтириб, юпантирмоқни ҳамма нарсадан кўра кўпроқ истар эдик...)

Абдулла Қаҳҳорнинг 80 йиллик таваллуд тўйи муносабати билан унинг беш жилдлик «Асарлар» тўплами нашр этилди. Бу нашрга А. Қаҳҳор ижоди ва ҳаётининг толмас таҳлилчиси ва тарғиботчиси, таниқли адабиётшунос Озод Шарафиддинов сўзбоши ёзган.

Биз мунаққиднинг романлар тўғрисидаги ҳамма фикрларига муфассал тўхталиб ўтирмай, учрайдиган айрим мунозарали ўринларгагина муносабатимизни баён қиламиз. Бу мунозарали ўрин «Қўшчинор» колхози тузилишида («Қўшчинор чироқлари» романида!) содир бўлган синфий кураш тасвири жой олган автоном бўлимнинг шакл ва мазмунида сезиладиган «Очилган қўриқ» асари таъсири масаласида кўзга ташланади. Шу муносабат билан О. Шарафиддинов ёзади:

«Бир вақтлар айрим адабиётшунослар Бўтабой ва Тўлаган образлари билан Шолоховнинг «Очилган қўриқ» романидаги Макар Нагульнов ва Кондрат Майданников образлари ўртасидаги баъзи бир ташқи ўхшашликларни рўқач қилиб, Қаҳҳор ижодида Шолохов анъаналарининг кўриниши ҳақида гапирдилар. Албатта, масалани бу тарзда қўйиш тўғри эмас. Абдулла Қаҳҳор «Очилган қўриқ»да Нагульнов ёки Майданников образлари бор бўлгани учун Бўтабой ва Тўлаган образларини асарга киритгани йўқ, балки ҳаёт ҳақиқати-га содиқ бўлгани учун уларни яратган...

Ҳар ҳолда, Абдулла Қаҳҳор Шолоховга тақлид йўлидан эмас, унинг тажрибасидан ижодий ўрганиш йўлидан борди» (Уша мақола, 22-бет).

Бир қарашда бу мулоҳазалар ҳам тўғридек. Дарҳақиқат, Қаҳҳор қалами ўзбек кишиларини, ўзбек қишлоғи ва колхозини чизган. Бироқ, Капсанчилардаги ҳодисалар Гремячий Лог ҳодисаларига, Капсанчиларнинг анойи халқи Гремячий Лог казакларига жудаям ўхшаб қолмаганми? Бу ўхшашлик фақат Нагульнов ва Бўтабой, Майданников ва Тўлаган образларидагинами, фақат ташқи жиҳатдангинами?

Яхшиси, иккала романдаги образлар системасини қисман муқояса қилиб кўрайлик:

1. Темир йўл заводи ва депосининг ишчилари — Давидов ва Сафаров.

2. Қишлоқ советининг раислари — Разметнов ва Самандаров.

3. Партячейка секретари ва колхоз раиси — Нагульнов ва Бўтабой.

Сўнгги жуфтликни, майли, қўйиб турайликда, Давидов—Сафаров биографиясига, уларнинг гапларига эътибор берайлик. Иккиси ҳам бир хил шароитда — колхоз тузилиши тўғрисида чақирилган биринчи мажлисда минбардан туриб сўзлашапти.

Давидов: «— Мен, ўртоқлар, ўзим Краснопутиловский заводининг ишчисиман. Колхоз ташкил қилишда ва умумий душманамиз бўлган қонхўр кулакларни тугатишда сизларга ёрдам бериш учун мени олдингизга Коммунистик партиямиз билан ишчилар синфи юборди. Мен гапни чўзиб ўтирмайман. Сизлар ҳаммаларингиз колхозга уюшиб, ерларингиз, асбоб-ускуналарингиз билан молларингизни умумлаштиришингиз керак... Ғалла шунинг учун танқиски, кулак уни ўрада чиритяпти, ундан ғаллани ур-сур билан олишга тўғри келяпти! Фақат тракторгина жонга оро кириши мумкин...» (М. Шолохов. «Асарлар» тўплами. 6-том. «Очилган кўриқ». Узадабийнашр, Тошкент, 1965 йил, 29-б.)

Сафаров: «— Ўртоқлар, мени бу ерга область партия комитети ва темир йўл депосининг ишчилари юборди. Менинг бу ерга келишимдан мақсадим, меҳнаткаш деҳқонни қашшоқликдан чиқарадиган, деҳқонни трактор миндириб социализмга олиб борадиган ишда, яъни колхоз тузишда, ҳамма меҳнаткашларнинг қонини сўриб келган муштумзўрни таг-томири билан юлиб ташлашда сизларга ёрдам беришдир. Мен ҳам деҳқон боласиман. Аслимиз Кудашдан...» («Кўшчинор чироқлари», 47-бет).

Сафаров нутқининг давомида ўз оиласи, Давидовнинг отаси тақдирига ўхшаш ўз отасининг қисматидан гапиради. Кейин ҳар икки романда тракторнинг, коллектив меҳнатнинг афзалликлари тўғрисидаги гаплар... Кейин мажлис давом этади, навбатдаги масала — қулоқларни тугатиш масаласи кўрилади. «Очилган кўриқ»да:

«— Ҳозир биз кулакларни муҳокама қилишга киришамиз. Биз уларни Шимолий Кавказ ўлкасидан сургун

қилишга қарор чиқарамизми ё бошқа фикрлар борми?

— Қўл қўямиз!

— Томири чопилсин!

— Йўқ, чопиш эмас, таг-томири билан суғуриб ташлаш керак, — тузатди унинг гапини Давидов, кейин Разметновга деди: — Кулаklarнинг рўйхатини ўқиб бер. Ҳозир уларни тугатиш масаласини овозга қўямиз» (Уша асар, 36-бет. Таъкид бизники — Р.Қ.).

«Қўшчинор чироқлари»да:

«— Бошқа савол йўқми? — деди Сафаров, — бошқа савол бўлмаса, иккинчи масалага ўтамиз. Биз, муштумзўрларнинг ерини, асбоб-ускунасини, иш ҳайвонларини олиб, колхозга беришимиз ва ўзини бу ердан бадарға қилишимиз керак.

Мажлис бир лаҳза жим қолдию, кейин унда-бундан товушлар чиқа бошлади:

— Отанга раҳмат!

— Ҳайдалсин!

— Мол-мулки ҳам тортиб олинсин!

— Хўп, — деди Сафаров, — бўлмаса шундай жазога лойиқ муштумзўрларни номба-ном айтайлик. Қани, ёзинг, ўртоқ Самандаров! Биринчи ким?» («Қўшчинор чироқлари, 49-бет. Таъкид яна бизники. Эсланг — жуфтлик «Самандаров—Разметнов», ҳатто шу ерда ҳам ажралмайди!)

Кейин... «Очилган қўриқ»да Яков Лукич, Половцев, Лятъевский сингари синфий душманлар гоҳ зимдан, гоҳ ошкора колхозларга узоқ вақт халақит бериб келишади ва уларнинг фаолияти бош қаҳрамонлар тақдири билан чамбарчас боғланади.

«Қўшчинор чироқлари»да... А. Қаҳҳорни бу мажлис ва гапларга алоқаси кам бўлган Сидиқжон исмли оригинал қаҳрамон кутиб турарди, ёзувчи энди гапни қисқа қилмаса бўлмас эди. Шунинг учун айни мажлиснинг ўзидаёқ синфий душман ўзини «ошкор қилади» (қилдирилади!) — Оқилхонтўра ўқ чиқаради...

Кейин... қулоқ қилиш учун бригадаларга бўлиниб уйларга бориш...

Кейин... Майданников ва Тўлаганнинг иккиланишлари, ҳар икки романда якка хўжаликларнинг молларининг сўйиб юборилиши, кейин... ҳар иккала романда товуқлар ҳам колхозга бирлаштириладими ёки йўқми, деган масала... Бу эпизодларда умумий адашишлар, муштарак тўғри йўл топиб олишлар...

Булар ўтади. Романининг бош мақсади синфий ку-

рашнинг айни тасвири орқали давр одамлари ҳақидаги ўз ғоясини исботлаш бўлган Шолохов шошилмай, уни бутун мураккаблиги (ҳозир эса биртомонлама эканлиги ҳам маълум бўляпти!) билан бериб бориб, асарнинг 28-бобига етиб келади ва уни шундай бошлайди:

«20 март куни эрталаб почтальон тошқин бўлгани учун Сталиннинг «Ютуқлардан эсанкираш» сарлавҳали мақоласи босилган газеталарни кечиктириб олиб келди. Гремячий Лог бунёд бўлгандан бери газета ўз атрофига шу кундагичалик кўп газетхон тўпламаган эди. Уйларда, тор кўчаларда, том орқаларида, омборларнинг олдида тўп-тўп бўлиб ўқишар эди...» («Очилган кўриқ», 250-бет.)

Романининг идеяси бузилган А. Қаҳҳор эса, ўзи мажбур бўлиб ёзаётган бўлимни тезроқ тугатиб, бир догматик талабдан қутулишга шошади. Бу мақолага олтинчи бобдаёқ етади ва бу бобни қуйидагича бошлайди:

«Сталиннинг «Муваффақиятлар олдида эсанкираш» деган мақоласи чиққанлиги ҳақидаги хабар Қапсанчилар қишлоғига шу куни кечқурун етиб келди. Бир пасда бутун қишлоқни миш-миш тутиб кетди. Яшиқларнинг олдида, чорраҳаларда, қўшни деворга қўйилган шотиларда, ҳовлилар, томларда дув-дув гап» («Қўшчинор чироқлари», 70-б).

Майли, мамлакат бир, «Ўртоқ Сталин» бир, унга муносабат ҳам бир, деб ўйлаб турамиз. Кейин... кейин Давидов бу мақола тўғрисида мана бундай дейди:

«Ўртоқ Сталиннинг мақоласи айни вақтида ёзилган. Чунончи у Макарни қошига эмас, нақ кўзига келиб тегди!» (251-бет).

Афсуски...

«— Ўртоқ Сталин худди нуқтага урди, — дер эди Сафаров, — айни вақтида худди нуқтага урди» (74-бет).

Кейин...

Биз муқоясани шу ерда тўхтатамиз-да, бир савол устида ўйланамиз. Нега шундай бўлди? «Қўшчинор» романида тўла оригинал йўлдан борган Абдулла Қаҳҳор «Қўшчинор чироқлари»даги бўлимни нима учун М. Шолохов романига ўхшаш қилиб ёзди?

Чунки, УНДАН БУНИ ТАЛАБ ҚИЛИШДИ!

Буни қандай тушуниш керак?

Шундай тушуниш керакки, биринчидан, роман идеясига сифмайдиган, бошқа романга, бошқача ниятли ва

табиатли асарга мос бўлган колхоз қурилиши, унинг таржимаи ҳоли романга, нима қилиб бўлмасин, олиб кирилиши шарт этиб қўйилди;

Иккинчидан, бу қурилишда партиянинг роли, албатта кўрсатилиши керак, деган догматик талаб қўйилди. Бундай «ошкоралик»ка ўрганмаган ёзувчи худди Давидовга ўхшаш ишчилар синфининг вакилини, ўзбекистонлик «25 мингчи»ни — Сафаровни «яратди»;

Учинчидан, синфий кураш жараёнини тасвирлаш керак эди. А. Қаҳҳорда бўлса бундай мақсад, узоқ йиллар «пишириб» юрилган ўй йўқ бўлиб, ўз-ўзидан, даб-дурустан унинг намоён бўлиши ҳам қийин эди. Мафкура талаб қилган синфий курашни ёзувчи «Сароб» романида ортиғи билан тасвирлаб чарчаган эди. Мана шу вазиятда ёзувчи замонасининг сийқа, схематик сюжетларидан кўра, талантили уюштирилган, жаҳон миқёсига чиққан «Очилган қўриқ» йўлини афзал билди;

Тўртинчидан, ёзувчи ҳатто ўзини мажбурлаб оригинал кўринишдаги синфий кураш эпизодларини яратиши ҳам мумкин эди. Бироқ унинг танқиддан, замонанинг маънавий иштаҳасидан ҳафсалалари пир бўлган эди, ундан оғзи куйганди. Бу тепса-тебранмас танқид барибир ҳар нарсадан «тук топиши» мумкинлигини ўйлаб, унинг энди қўли етмас бўлиб қолган, шахсан Сталин қўллаб турган ёзувчининг романига тақлид қилиб қутулди...

Ва бу иши билан у бизга шундай сабоқни берди: адабиётга ҳеч қачон қотиб қолган нарса сифатида, бир қолипдан чиқиши керак бўлган буюм сифатида ёндашмаслик лозим. Ҳар бир истеъдод-ла яратилган асар, истисносиз, маълум қолипларни синдириб, азалий тушунча ва кўникмаларни янгилаб, ўзгартириб пайдо бўлади ва унинг турғилишига ўқувчи омма, айниқса, адабиётшунослик тайёр бўлиши, унга пешвоз чиқа олиши керак! Акс ҳолда, ҳатто, энг гўзал бадийий бўёқлар билан бўялган тақдирда ҳам, фақат талантсиз схемаларга эмас, мумтоз сюжет рамкаларига тушса ҳам, бадийий асар ҳеч қачон муваффақият қозонолмайди, муаллифига обрў ҳам келтирмайди.

СЎНГГИ МУЛОҲАЗАЛАР

Рус адабий назариётчиси Борис Александрович Грифцов 1923—1924 йилларда яратган «Ёзувчи психологияси» тадқиқотининг «Романнинг туғилиши» бўлимида қуйидагиларга эътиборни тортади:

«Роман муаллифининг ўз ижоди ойнасида нимани акс эттиргани билан қизиқишдан аввал, бу ойнанинг ўзини ўрганиб кўрмоқ лозим. Бу ускуна қанчалик мукаммал? Ўзининг ички тузилишига кўра у фақат айрим нарсаларнигина акс эттирмайдими, яна ҳам тўғрироғи, у, нарсаларнинг фақат айрим муносабатларию уларнинг алоҳида уюшишларини ёки жузъий жиҳатларинигина ифодаловчи қурилма эмасми? Қандай маънавий шаклланишдаги одам романист бўла олади? Яна бу одамга роман туғилиши учун қулай кайфиятлар ва бошқа пайтда эса романи мутлақо инкор этадиган руҳий ҳолатлар ҳам ёт эмасми? Аввал шуларни ўрганиш керак» (Б. А. Грифцов. «Психология писателя», «Художественная литература», Москва, 1988 год, стр. 75—76).

Абдулла Қаҳҳор романларининг ижодий тарихи билан қизиқар эканмиз, биз ҳам гўё ўзбек романистнинг қалб ойнасига, унда аксланган дунёга бир назар ташладик. Бу ойнага ишлов берган замонлар дастгоҳининг ишлаш тамойиллари, унга қувват етказиб турган ғоялар генератори ва дастгоҳ устида туриб маҳсулотнинг «винтчаси ва парраги»ни қотирган усталар қиёфаси билан танишдик.

1938 йилда, бутун шўролар юртида, шу жумладан, бизнинг республикамизда ҳам миллат ва келажакнинг улуг сиймоларига қарши ўтказилаётган қатли ом шафқатсизларча авжга минаётган бир пайтда «Сароб» романининг чиқиши фақат адабий ҳодисагина эмас, балки, жиддий сиёсий ҳодиса бўлиб ҳам тарихга кирди. «Сароб» романи тўла чиққунига қадар ҳам унинг табиати ва ўтказган ғояси адабий жамоатчиликка маълум эдики, у ҳақда, масалан, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий ва яна ўнлаб бегуноҳ қурбонларнинг фикри-қарашлари ё ҳозирча ёки энди абадий бизга қоронғи бўлиб қолади...

«Сароб»да, бош қаҳрамони Раҳимжон Саидий тақдирини белгилашда ёзувчи машҳур бир гапни айтади:
«КИМ ҚАНДАЙ ЯШАСА, ШУНДАЙ УЙЛАЙДИ»
(«Сароб» романининг 1937 йилги нашри, 241-бет.)

Адибнинг биринчи романи ғоявий пафоси ҳақида хулосага келар эканмиз, бу ақида унинг ўзининг ҳам ижодий тақдирини белгилаганига иқроор бўламиз. Қандай яшамоғидан қатъий назар, қайси мустабид истибодидида бўлмасин, абадий ўлмас қадриятларни бўғзи қонга тўлиб куйлаган айрим ижодкорлардан фарқ қилароқ, Абдулла Қаҳҳор ўзига тарбия берган мафкура-ни, унинг қарашларини ҳимоя этди, унга самимий ва истеъдодли хизмат қилди.

Рисолага материал йиғиш ва уларнинг таҳлили давомида бизни бир нарса жиддий ўйга толдирди. Бу, инсоннинг, хоҳ у амалдор шахс, хоҳ оддий меҳнаткаш бўлсин, ҳаётининг принципи, эътиқоди масаласи. Шуниси қизиқки, тарихда жами эътиқодини асрай билмаганлар, унинг учун ширин жонидан кеча олмаганлар бор, уларнинг бари ўз қилмишларини даврнинг бўйнига юклашган, ундан тилсиз гувоҳ ўрнида фойдаланишган.

Тўғри, шахсга сиғиниш даври, кўриб ўтилганидек, ўта салбий муҳитни жамиятнинг ҳаёт нормасига айлантирди, ижтимоий-сиёсий адолатсизлик бениҳоя кучайди. Эркин фикрли, айниқса, жамият ҳаётини анализ қилишга қодир шахслар таъқиб остига олинди, уларга фақат маънавий эмас, жисмоний ҳам зарба берилди. Бироқ, буларнинг ҳаммасини якка шахс, у ҳар қанча қудратли бўлмасин, амалга ошира олмас эди. Унга таъқиб сиёсати ва ғоясини ўтказиш учун зарбдор куч — солдатлар, манқуртлар лашкари керак эди. Улар бўлса, бизнинг тасаввуримиз ўзини алдаганидек, озчилик бўлмай, анчагина салмоқли эди. Фақат қурбонларнинг эмас, қурбонпарастларнинг ҳам саногини оладиган пайт аллақачон келган. Улар тарихда бирор ном билан номланмаган, албатта. «Шахсга сиғиниш даври» термини эса уларни буткул мавҳумлаштириб, масала доирасидан сирғалиб чиқиб кетишларига имкон берди.

Ахир, ҳатто ўша сиғинилган «доҳий»лар айнан Чўлпоннинг, айнан Фитратнинг, айнан Абдулла Қодирининг ижодига, у орқали тақдирига тажовуз солишни ҳеч кимга буюрмаган эди-ку. Агар одамнинг ўзи (улар атрофидаги миллатдошларимиз!) аслида эзгу ниятли, покиза имонли бўлса, у ҳар қандай мураккаб, қийин ижтимоий ҳаёт шароитига тушиб қолмасин, унга қарши бош кўтариши, бу ҳам бўлмаса, аламли сукут сақлаш билан инсонийлик ва адолатга заҳа етказмаслиги

мумкин, керак эди-ку! Халқнинг, миллатнинг қайтмас фарзандлари шундай қилишган-ку!

...Истеъдодли рус адиби Валентин Катаев ўз эсдаликларида В. Маяковский сўзлаб берган бир ҳодисани ҳикоя қилади. Бу — номдор футурист В. Маяковскийнинг машҳур символист А. Блок билан бўлган биринчи учрашуви эди. Еш шоирни қабул қилар экан, ҳорғин Блок, жумладан, шундай хитоб қилади:

«Бу ташриф илгаридан ҳал қилиб қўйилган эди. Ҳар доим бир машъум кунда келажак ўтмишнинг остонасида пайдо бўлади. Мен ўтмишман. Сиз келажаксиз. Сиз — қасосиз. Уртамиздаги суҳбат ҳар доим узун бўлади...» (Валентин Катаев, «Хаёл чечаклари», Тошкент, 1978 йил, 202-бет).

Бизнинг ҳам Абдулла Қаҳҳор романлари баҳона ўтмиш билан қилган суҳбатимиз хийла узун кечди. Бу суҳбатнинг ҳам тақдир илгаридан ҳал қилиб қўйилган, у қачондир юз бериши аниқ эди. Бироқ, бу кун — бизнинг суҳбат кунимиз ҳам машъум кунми? Агар шундай бўлса, ким учун машъум — ўтмиш учунми ёхуд келажак учун?

Ўтказган суҳбатимиз бўлса нима? Қасосми? Агар қасос бўлса, кимдан, қандай қасос? Ундан сўнгги мурод не? Умуман, қандай бўлмасин (маънавий ҳам!), қасосдан бирор мурод ҳосил бўладими? Яшамоқнинг, ижод ва тафаккур қилмоқнинг уфқи шу билан беркиладими?

Бизнингча, қасослар даври, «машъум кунлар» иштиёқи ҳар қанча кучли бўлмасин, улар илмий ва фактик мушоҳада, рационал хулосалар, абадий мантиқларга етиб боришнинг тўғри ва холис усуллари ўрнини ҳеч қачон босолмайди.

Биз ушбу рисолага сўнгги нуқта (ҳозирча!) қўяр эканмиз, мана шу абадий мантиқнинг қайсидир бир майда улушига ожизгина нур тушира олган, Сиз — азиз ўқувчида қандайдир ўй-мулоҳаза туғдира олган бўлсак, истаганимиз — эзгу муроднинг ҳосил бўлгани — шу...

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Биринчи фасл	
Саробнинг пайдо бўлиши	6
Иккинчи фасл	
«Кўшчинор» тақдири	51

Адабий-бадиий нашр

РАҲМОН ҚУЧҚОР

«МЕН БИЛАН МУНОЗАРА ҚИЛСАНГИЗ...»

Тошкент «Маънавият» 1998

Муҳаррир *Б. Шариф*

Рассом *С. Соин*

Техн. муҳаррир *Т. Золотинова*

Мусахҳиҳ *С. Абдусаматова*

Теризга берилди 09.06.98. Босишга рухсат этилди 20.07.98. Бичими 84×108^{1/32}. Литературная гарнитураси. Юқорь босма усулида босилди. Шартли б. т. 5,04. Шартли кр.-отт. 5,46. Нашр т. 5,23. 5000 нуска. Буюрт-ма № 82. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти, Тошкент, Шодлик кўчаси, 6. Шартнома 14—98.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй. 1998.

Ж 97

Қўчқор Раҳмон.

Мен билан мунозара қилсангиз. Т.. Маънави-
ят, 1998. — 96 б.

83.3Уз2